

**Stedenbouwkundig en
cultuurhistorisch onderzoek**

Het Lange Voorhout, Den Haag

CRIMSON, 2024

**Stedenbouwkundig en
cultuurhistorisch onderzoek**

Het Lange Voorhout, Den Haag

CRIMSON, april 2024

Inhoud

4	Inleiding
14	Stedenbouwkundige analyse
14	Ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis
32	Lange Voorhout
64	Ruimtelijke analyse
72	Cultuurhistorische analyse
73	Het koloniale verleden van Nederland
81	De stad Den Haag door de lens van het koloniale verleden
104	Bewoners- en gebruiksgeschiedenis in beeld gebracht
130	Conclusies
136	Advies
142	Bronnen

Inleiding

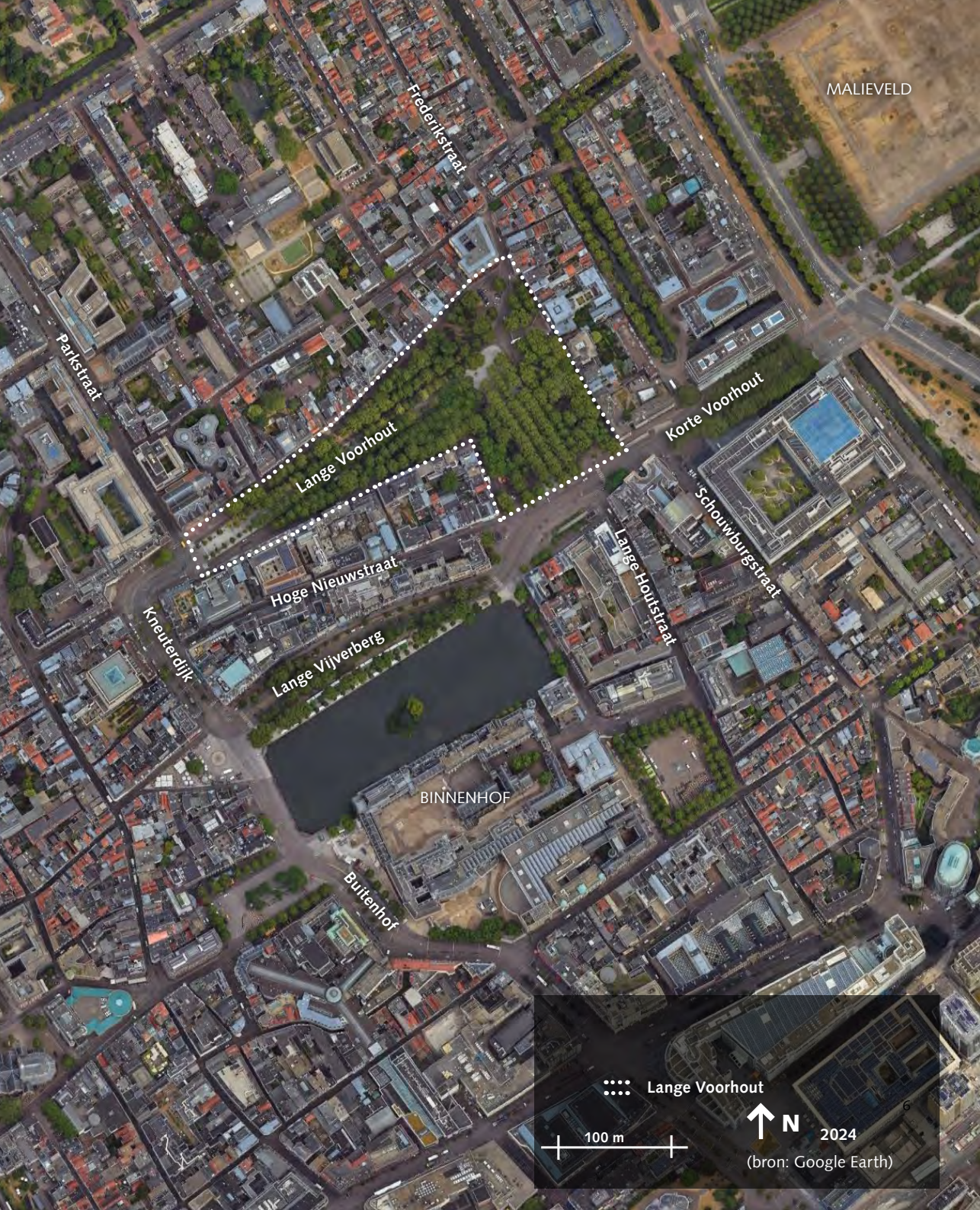
De verrichtingen van de handelsondernemingen ten tijde van de Gouden Eeuw riepen lange tijd een gevoel van trots op in Nederland. Het zelfbeeld van een klein landje dat eeuwenlang een hoofdrol speelde op het wereldhandelstoneel en met zijn gewiekste ondernemersgeest rijkdom en vooruitgang creëerde in onze steden en landschappen en de prachtigste architectuur en kunst voortbracht, werd lange tijd gecultiveerd en omarmd. Zeevaarders en handelsreizigers werden als dappere helden vereerd en gelauwerd met manshoge schilderijen en standbeelden in de publieke ruimte. Maar de lens waardoor we vandaag de dag terugkijken op vier eeuwen koloniaal verleden is inmiddels een andere. Door beter te luisteren naar andere stemmen en door verdieping en verbreding van onze kennis, zijn we ons steeds meer gaan realiseren dat de heldendaden en successen van de Gouden Eeuw gepaard gingen met onbeschrijflijke gruwelheden en misdaden die plaatsvonden in de koloniën en handelsposten. Het besef dat de welvaart van ons land, waar wij nog altijd de vruchten van plukken, ver buiten het zicht maar door ons toedoen is verkregen ten koste van het leven van andere mensen, dringt hortend en stotend door in de Nederlandse samenleving.

Inmiddels worden er in Nederland op velerlei manieren stappen genomen om het eenzijdige beeld over ons verleden bij te stellen. Er vinden debatten plaats over discriminatie, dekolonisatie en het gebrek aan representatie in bedrijven en instellingen. Musea bekijken en presenteren hun collecties steeds vaker vanuit een ander perspectief en in enkele gevallen worden kunstvoorwerpen gerestitueerd. Omstreden historische figuren worden van het voetstuk verwijderd of voorzien van context met naambordjes en QR codes. De Gouden Koets die koningin Wilhelmina liet maken met daarop racistische taferelen staat voorgoed geparkeerd in de Koninklijke Stallen. Langverwachte en broodnodige excuses voor het slavernijverleden werden in 2022 gemaakt door premier Rutte namens de Nederlandse regering en in 2023 gevolgd door die van koning Willem-Alexander. Stappen worden genomen tot het oprichten van een Nationaal Slavernijmuseum in Amsterdam. Prominente oud geld families, waaronder ook het koninklijke huis, doen onderzoek naar de eigen rol in het koloniale- en slavernijverleden. Verspreid door Nederland

worden niet alleen slavernijmonumenten opgericht die herinneren aan het gruwelijke verleden maar nadrukkelijk ook ruimte moeten bieden voor gesprek. Voor sommigen gaat het te langzaam, voor anderen veel te snel.

Ook in Den Haag kijkt men terug op het eigen koloniale verleden, onder meer met de belangrijke publicatie *Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag* en een tentoonstelling *Koloniaal Den Haag. Een onvoltooid verleden* in Het Haags Historisch museum. Binnenkort zal een slavernij monument worden opgericht aan het Lange Voorhout, midden in het hart van de stad. De oprichting van dit monument in Den Haag past in de geschetste context waarin we als samenleving ook de pijnlijke kanten van ons verleden accepteren en memoreren. De eerste processtappen om te komen tot realisatie van het kunstwerk zijn inmiddels in gang gezet. Het rapport dat voor u ligt maakt daar onderdeel van uit.

Het besluit van de stad Den Haag om aan het Lange Voorhout een monument ter herdenking van het trans-Atlantisch slavernijverleden te realiseren vormde aanleiding voor het opstellen van een onderzoek naar de stedenbouwkundige en cultuurhistorische ontstaansgeschiedenis van het Lange Voorhout als plek. Crimson Historians & Urbanists is door Gemeente Den Haag gevraagd de cultuurhistorische en stedenbouwkundige essenties van het Lange Voorhout vanuit het perspectief van het koloniale verleden in kaart te brengen en te beschrijven. Het rapport heeft het doel de algemene historische kennis en bewustwording over deze plek te verbreden en te verrijken. Daarmee biedt het een inhoudelijke basis voor het vervolgproces voor het oprichten van het monument gewijd aan het Haagse trans- Atlantische slavernijverleden.

Leeswijzer:

Stedenbouwkundige context

In het eerste deel van de rapportage wordt ingezoomd op het stedelijke ontwikkelingsproces van het hart van de stad Den Haag met daarin centraal het Lange Voorhout. Verschillende tijdlagen en daaruit voortvloeiende karakteristieken van de ruimtelijke structuur worden vanuit het verleden en in het heden beschreven en geanalyseerd en door middel van historische kaarten en foto's in kaart gebracht.

Cultuurhistorische analyse

In het tweede deel volgt een cultuurhistorische ontwikkelingsgeschiedenis van het Lange Voorhout, maar nu bekeken door de bril van het koloniale verleden en wordt omschreven welke krachten van invloed waren op de ruimtelijke ontwikkeling en het veranderende stadsbeeld. Het beschrijft wie door de tijd heen de belangrijkste hoofdrolspelers waren en binnen welke historische context deze ontwikkelingen steeds plaatsvonden. Daarin heeft de onderzoekslijn met betrekking tot het koloniale verleden en de slavernij die daar uit voortvloeide een hoofdrol.

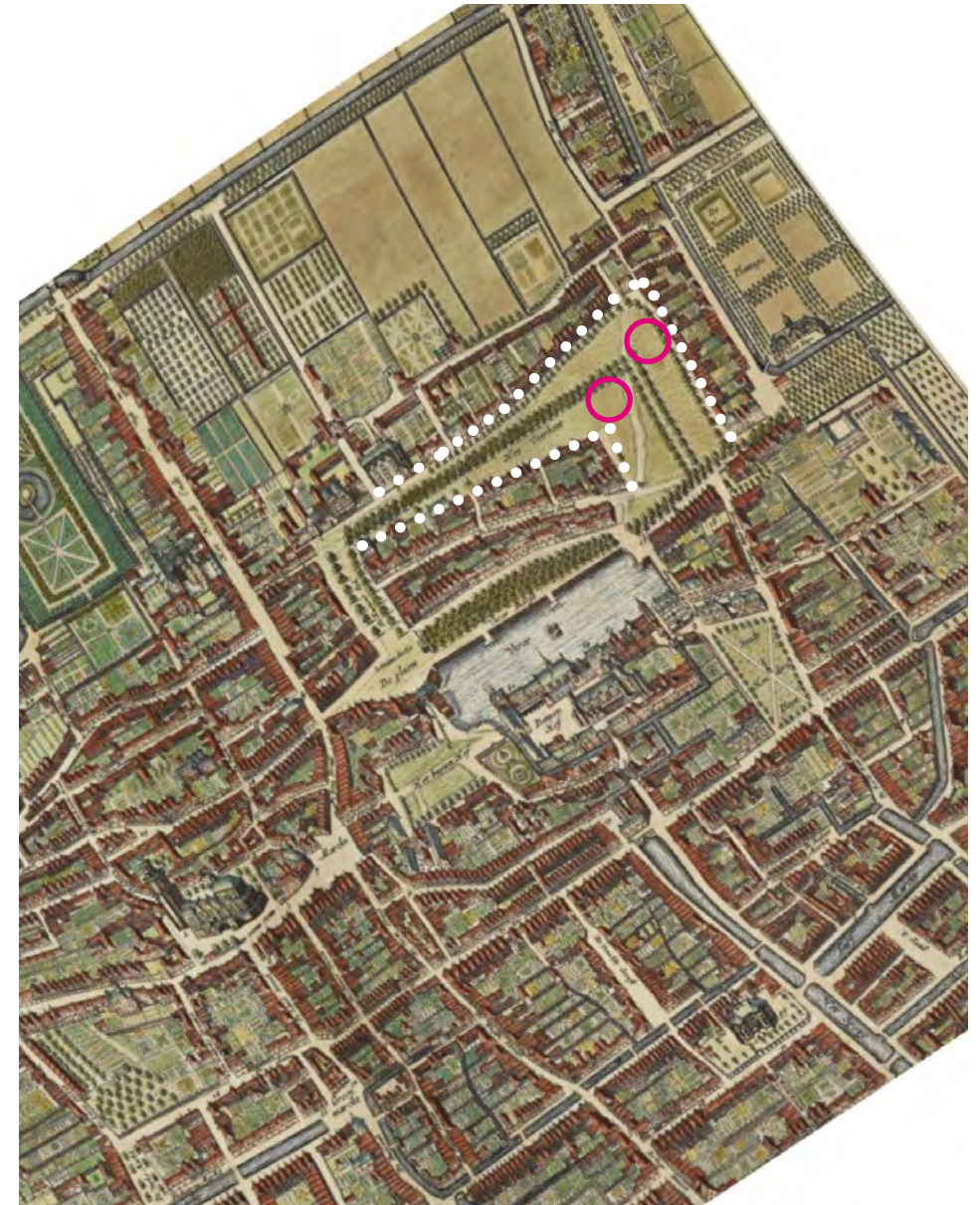
Conclusies en advies

Ten slotte eindigt het onderzoek met een reeks conclusies over de cultuurhistorische en stedenbouwkundige essenties van het Lange Voorhout in relatie tot twee genoemde voorkeurslocaties voor de positionering van het monument. Op basis daarvan volgt een advies op hoofdlijnen over de mogelijke toekomstige omgang met deze locaties in relatie tot de vastgestelde essenties en waarden.

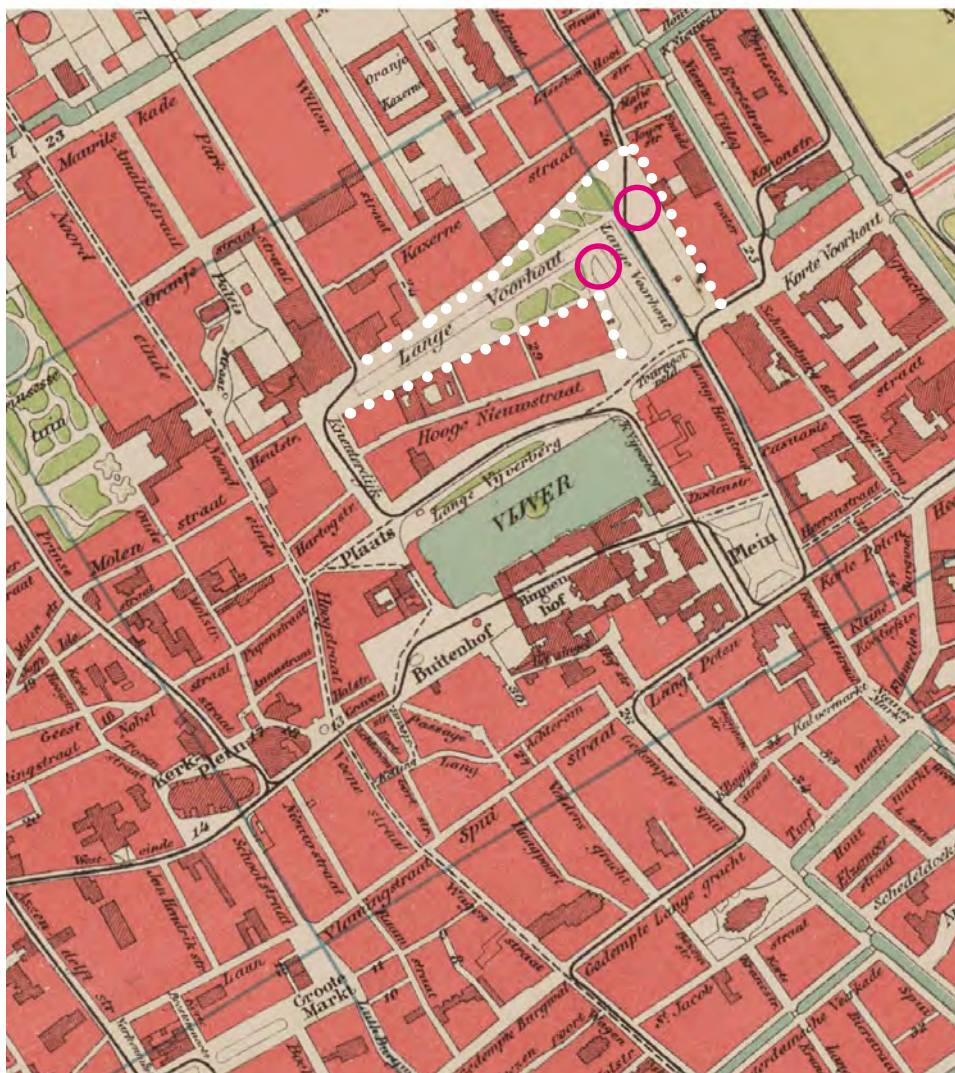
Crimson Historians & Urbanists, april 2024

Historische kaartenreeks

In deze historische kaartenreeks wordt de ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis van het Lange Voorhout gevisualiseerd. De reeks omvat een aantal historische kaarten waarin steeds de contouren van het Lange Voorhout en twee voorkeurslocaties voor het beoogde slavernijmonument zijn 'vastgezet': het plein voor het Paleis Lange Voorhout en de middenstrook ter hoogte van LV 31-33. Op deze manier kunnen de ruimtelijke ontwikkelingen in de loop der tijd, waarin het gebied steeds verder zijn vorm krijgt, worden gevolgd tot en met de situatie van vandaag de dag. De historische kaarten uit deze reeks zijn gekozen vanwege de combinatie van de tijdperiode en de mate waarin deze een gewijzigde situatie op een goed leesbare wijze illustreren.

1649

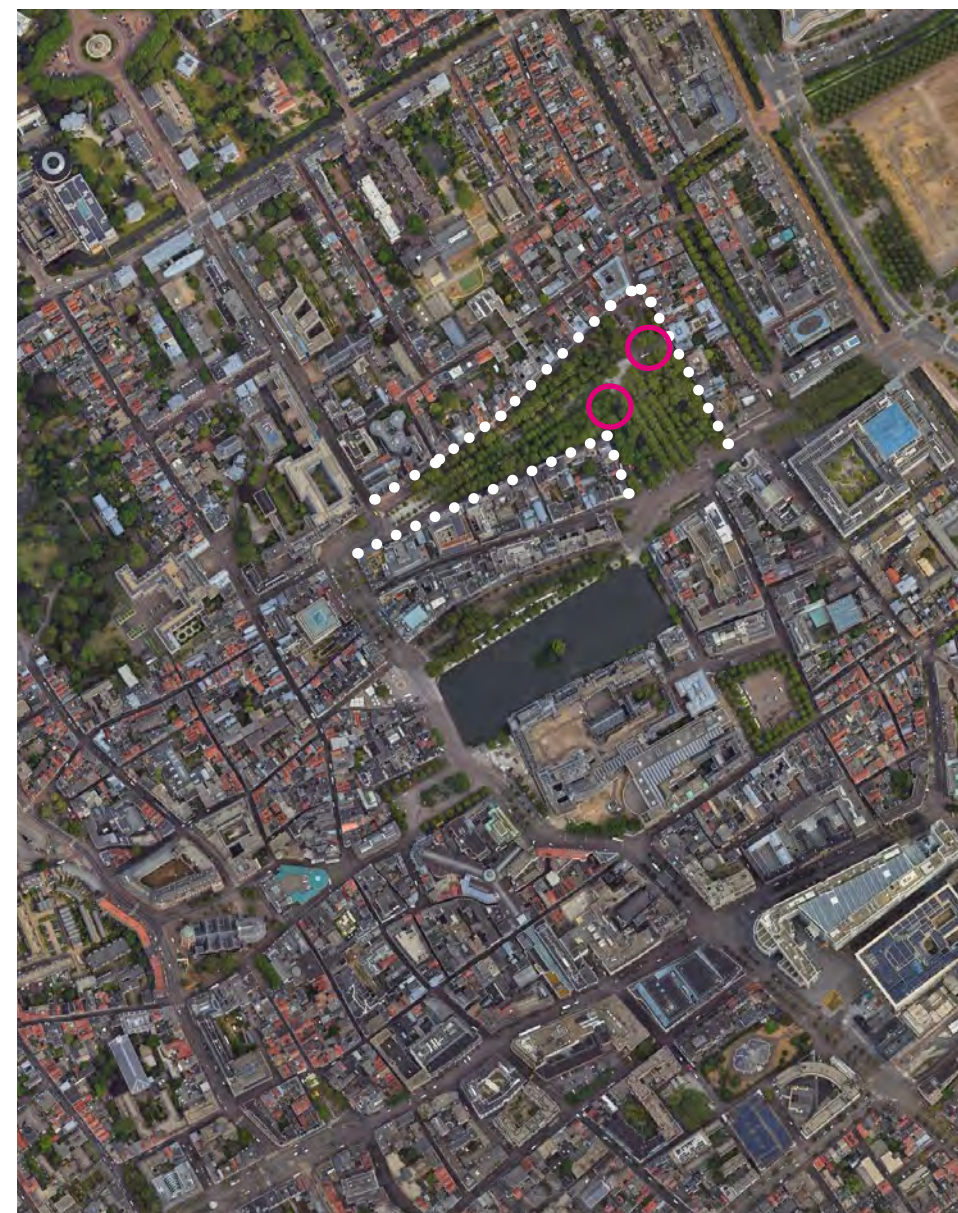
1899
Kaart van 's-Gravenhage uit 1899, Haagse Beeldbank, Collectie Kaarten

1952
Topotijdreis.nl

1985
Topotijdreis.nl

2023
Google Earth

Stedenbouwkundige analyse

Ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis

Het Lange Voorhout ligt in het Hofkwartier ten noordwesten van het Binnenhof, het nationale regeringscentrum van ons land. De atypische laan is ontstaan op een oorspronkelijk duinterrein dat vooral begroeid was met struiken. Het vormde een uitloper van de haag of het bos waar het dorp Die Haeghe naar is genoemd, het nog bestaande Haagse Bos. Lang heeft het gebied een ruraal karakter gehad en nog steeds vormt het met de Vijverberg door de boombeplanting een groen element in het centrum. De statige laan die er vanaf ca. 1539 ontstond nadat er rijen lindenbomen werden geplant, was toen al enige tijd een locatie voor de huizen van hovelingen en edelen. De laan ontwikkelde zich in de eeuwen daarna stapsgewijs tot dé woonstraat voor de adel en regenten, magistraten en hoge ambtenaren, juristen en politici, kortom voor de machtige families, hogere functionarissen en de machthebbers. Ook de koninklijke familie heeft er in verschillende periodes gewoond of gewerkt.

Om de ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis van het Lange Voorhout goed te kunnen begrijpen duiken we eerst in de ontstaansgeschiedenis van Den Haag, om vervolgens in te zoomen op het Lange Voorhout

De ontwikkeling van Den Haag

Het ontstaan van Den Haag is nauw verbonden met de macht van de graven van Holland die er hun verblijfplaats maakten. Den Haag ontstond uit de Hof van Vrouwe Meilindis van Wassenaar dat in 1229 werd gekocht door Graaf Floris IV om er een jachtslot te stichten. Deze locatie, vlak bij het punt waar de weg tussen Leiden en 's Gravenzande (waar zich ook grafelijke hoven bevonden) en de weg van het vissersdorp Scheveningen naar Rijswijk en Delft elkaar kruisten, lag op een van de parallel aan de kust lopende smalle strandwallen die in de ondergrond worden afgewisseld met veenzones. Deze onderliggende structuur

Plattegrond van Den Haag omstreeks 1560, Jacob van Deventer (Haags Gemeentearchief)

heeft in grote mate het vrij orthogonale patroon van wegen en wateringen van Den Haag voortgebracht. Het was op de wal droog in vergelijking met omringende gebieden en er waren bossen in de nabijheid wat het een uitgelezen plek maakte om te verblijven en te jagen. Stapsgewijs werd hier de grafelijke hof gebouwd

Plattegrond van Den Haag in 1570, geschilderd door Cornelis Elandts in 1663 (Haags Gemeentearchief)

rond het eerste kasteel dat door Willem II en Floris V (de opvolgers van Floris IV) werd gerealiseerd: de huidige Ridderzaal. Deze werd in de loop der jaren steeds verder uitgebreid en versterkt en zo ontstonden het Binnenhof en Buitenhof aan de Hofvijver, dat van oorsprong een duinmeer was en werd uitgegraven om in zoet water te voorzien. De Hofvijver werd gevoed door de Haagse Beek die in de 14e eeuw door Floris V werd gekanaliseerd en doorgetrokken naar de vijver vanuit het Segbroek in de Scheveningse duinen. Maar al snel bleek de watertoevoer onvoldoende en werd in 1345 het Spui gegraven om de slotgracht rond het Hof en de Hofvijver aan te sluiten op de Haagse Trekvluit en de Vliet.¹

1) De Vliet is een kanaal dat al in de 12e eeuw of eerder is gegraven als ontwateringskanaal en verbinding tussen de Oude Rijn en de Schie en uiteindelijk de Maas. Hij loopt van Leiden via Voorschoten, Leidschendam-Voorburg naar Rijswijk waar hij in verbinding staat met de Delftse Vliet en overloopt in de Delftse Schie.

Detail vogelvlucht op Den Haag rond 1615, gravure door Johannes van Londerseel (Haags Gemeentearchief)

Hofstad

Het duurde tot ver in de 14e eeuw tot Den Haag, onder Albrecht van Beieren (Hertog van Holland en Zeeland) een echte residentie werd. Zijn voorgangers waren slechts sporadisch in Den Haag te vinden geweest. Onder Albrecht en zijn opvolger Willem VI werd in deze roerige tijd van de Hoekse en Kabeljauwse twisten het Haagse bestuurscentrum steeds uitgebreid en versterkt. Vanaf 1585 toen de Staten Generaal en de Raad van State, het landsbestuur van de opkomende Republiek der Zeven Vereenigde Nederlanden, zich definitief in de Hofstad vestigden werd Den Haag het nationale regeringscentrum. Met uitzondering van een korte onderbreking in de Franse Tijd (1795-1813), zou dit de verdere ontwikkelingen rond het Hof en in de rest van de stad in grote mate gaan bepalen.

Ten zuiden van het Hof ontstond in de 14e eeuw al snel een dorp van boeren en vervolgens ambachtslieden en kooplui die diensten en producten leverde aan het groeiende Hof. Deze twee centra vormden samen Den Haag. Aan de ene kant lag het bestuurlijk en politiek centrum rond het Binnenhof en de Haagse Beek, waar zich het ruim opgezette Hofkwartier ontwikkelde met bebouwing dat rond verschillende, vaak ruime pleinen en lanen gerangschikt is. En aan de andere kant vond men het burgerlijk centrum rond de Grote of St. Jacobskerk dat zich verder

Plattegrond van Den Haag rond 1618, uit de stedenatlas van Frans Hogenberg, herdrukt door J. Janssonius in 1657 (Haags Gemeentearchief)

uitbreidde in zuidwestelijke richting met intensief bebouwde, smalle straatjes. Daarnaast zou men eigenlijk ook van een derde centrum kunnen spreken dat aan het Spui en rond de havens en grachten in het Veengebied ontstond. Hier was veel handel en watergebonden bedrijvigheid.

De 17e eeuw: bouwheer Frederik Hendrik

Omdat Den Haag pas in 1806 stadsrechten kreeg, heeft het geen ommuring of vestingen gehad. Om toch nog enige bescherming te hebben werd op aandringen van prins Maurits tussen 1613 en 1619 ruim rond de Hofstede een grachtengordel aangelegd (singelgrachten). In deze periode werd het derde centrum in het

Huis ten Bosch, prent uit 1690 (Haags Gemeentearchief)

veengebied ook sterk uitgebreid met meerdere kleinere grachten die in verbinding stonden met het Spui waardoor er een waterstad ontstond met bedrijvigheid aan de kades. Halverwege de 17e eeuw kreeg het stadhoudelijke hof onder Frederik Hendrik, de opvolger van prins Maurits, vorstelijke trekken en deze standing werd ook internationaal erkend. Waar prins Maurits zo sober was geweest om in het stadhoudelijk kwartier op het Binnenhof te verblijven, liet Frederik Hendrik aan het Noordeinde een vorstelijk paleis bouwen en tegelijkertijd buitenverblijven in Honselersdijk en Rijswijk. Aan zijn vrouw Amalia van Solms schonk hij vlak voor zijn dood in 1647 een terrein voor de bouw van een zomerverblijf. Huis ten Bosch werd daarop vanaf 1645 naar het ontwerp van Pieter Post gebouwd in Hollands classicistische stijl en in de 18e eeuw uitgebreid tot paleis naar ontwerp van Daniël

Marot. Het bouwen van buitenverblijven kreeg navolging van het Haagse patriciaat en zo ontstond de voor Den Haag kenmerkende ontwikkeling van het buiten wonen dat vooral in de 18e eeuw tot bloei kwam maar tot in de 20e eeuw doorging. Langs de strandwal tussen Loosduinen en Wassenaar en langs de Vliet tussen Rijswijk en Voorschoten werden vele buitenplaatsen opgericht, waaronder de Hofwijck die door Constantijn Huygens in Voorburg werd gebouwd (1642) en buitenplaats Zorgvliet dat in opdracht van raadspensionaris Jacob Cats werd aangelegd in een duingebied tussen Den Haag en Scheveningen (1652).

Het Plein

Ook binnen de singelgrachten werd flink gebouwd en verbouwd. Frederik Hendrik bewaakte daarbij zelf de ruimtelijke kwaliteit van de stad. Rond 1640 zorgde hij ervoor dat het Plein werd aangelegd ten oosten van het Binnenhof op de locatie van de Grafelijkheidstuin, de kooltuin van het Hof. Hier werden de logementen van Amsterdam en Rotterdam gebouwd en verzeiden de woonhuizen van Johan Maurits van Nassau Siegen (het Mauritshuis) die o.a. tussen 1636 en 1644 gouverneur-generaal van Nederlands-Brazilië was, en van Constantijn Huygens, die o.a. secretaris was van Frederik Hendrik en later van Willem II. Ook op Frederik Hendriks' initiatief, werd de Korte Vijverberg rechtgetrokken en van een stenen kade voorzien waaraan voorname optrekken werden gebouwd. Het karakter van de steeds formeler ingerichte openbare ruimte werd gespiegeld in de tuinen die achter de huizen van de notabelen in formele Franse stijl werden aangelegd. In de directe omgeving van het Binnenhof kwamen aan de Vijverberg, het Buitenhof, de Kneuterdijk en het Voorhout in deze tijd ook verschillende buitenlandse gezantschappen (later ambassades) tussen de logementen. Bij de Vrede van Munster in 1648 was de Republiek namelijk internationaal als staat erkend. Daarnaast vonden tevens andere aan de overheid gelieerde organisaties zoals de VOC (Bleijenburg 38, vanaf 1691) een plek dicht bij het Hof.

De Prinsegracht

In 1641 lanceerde Frederik Hendrik voor het zuidwesten van de stad een ruim bemeten stedenbouwkundig plan rond een nieuwe gracht tussen de Grote Markt en de westelijke singelgracht (Zoutkeetsingel): de Prinsegracht. Deze gracht moest naar het voorbeeld van de Amsterdamse grachtengordel

huisvesting bieden aan het hogere segment van kooplieden. Tussen de Prinsegracht en de Singelgrachten werden rechte straten getekend in een orthogonaal rasterpatroon. Het plan sloeg niet aan en halverwege de 17e eeuw was alleen het stuk bij de Grote Markt bebouwd. Daarom besloot het stadsbestuur in de jaren 1660 een Boterhuis en een Korenhuis aan de gracht te bouwen. Ook dat stimuleerde weinig nieuwe bebouwing en het Hofje van Nieuwkoop van Pieter Post (1659-1662) zou lang eenzaam aan de noordzijde van de Prinsegracht blijven staan. De gracht zou pas aan het einde van de 17e eeuw volgebouwd worden. Andere terreinen binnen de ruim bemeten singelgrachten moesten nog langer wachten op bebouwing. Zo is op de kaarten in de westelijke hoek van de stad, ten noorden van het Westeinde (de huidige wijk Kortenbos), nog een duinachtig gebied getekend met enkele molens. En ook de zuidoosthoek tussen de Nieuwe Haven en de Zwarteweg en het gebied tussen de Mauritskade en de Kazernestraat, ten noorden van het Voorhout bleven lange tijd onbebouwd. In het laatste gebied waren alleen tuinen te vinden die pas aan het begin van de 20e eeuw bebouwd werden. De Denneweg was hier wel al vanaf de 16e eeuw op de vroegste kaarten zichtbaar. Lang was de straat spaarzaam en eenzijdig bebouwd, pas in de tweede helft van de 18e eeuw werden de kleine kavels aan beide zijden volledig volgebouwd en is hier een straat ontstaan met winkels en andere neringen; een kleine uitbreiding van de burgerstad.

Franse stijl

Hoewel de Republiek in de tweede helft van de 17e eeuw haar grootste bloeiperiode doormaakte onder koning-stadhouder Willem III (1672-1702), heeft dat in stedenbouwkundig opzicht geen grote gevolgen gehad voor de stad, maar des te meer voor het architectuurbeeld. Het Hollands classicisme wordt in deze periode sterk beïnvloed door de Franse Barok, doordat grote aantallen Hugenoten zich in de Republiek vestigden.² De elite onder hen kwam naar Den Haag en brachten de Franse hofcultuur mee. Zo ook de Franse architect Daniël Marot die in dienst van Willem III de stijl van Lodewijk de XIV introduceerde en die tot en met de eerste helft van de 18e eeuw de smaak bepaalde. Marot ontwierp in Den Haag verschillende gebouwen zoals Paleis Kneuterdijk en de uitbreiding van Huis ten Bosch.

² Toen in 1685 het belijden van Calvinisme verboden werd in Frankrijk vluchtten vele Hugenoten naar het buitenland waaronder 70.000 naar Nederland.

Plattegrond van Den Haag uit 1649-1652 met de singelgrachten en de Prinsegracht, Joan Blaeu (Haags Gemeentearchief)

Ook in de 18e eeuw groeide Den Haag nauwelijks en werd de stad vooral verdicht. Wel werd ten oosten van het Lange Voorhout een reepje van het Malieveld afgesnoept voor de Nieuwe Uitleg: een woongebied voor notabelen. De oostelijke singelgracht wordt hiervoor verlengd en er worden twee korte dwarsgrachten aangelegd naar het Smidswater. Terwijl de lege terreinen binnen de singelgrachten nog onbebouwd blijven zijn naast de Nieuwe Uitleg alleen langs de zuidoostelijke singelgrachten, het Zieken (het verlengde van het Spui) en de zogenaamde Bocht van Guinee (nu Huygenspark) stroken bebouwd.

Den Haag rond 1747, I. Besoet (Haags Gemeentearchief)

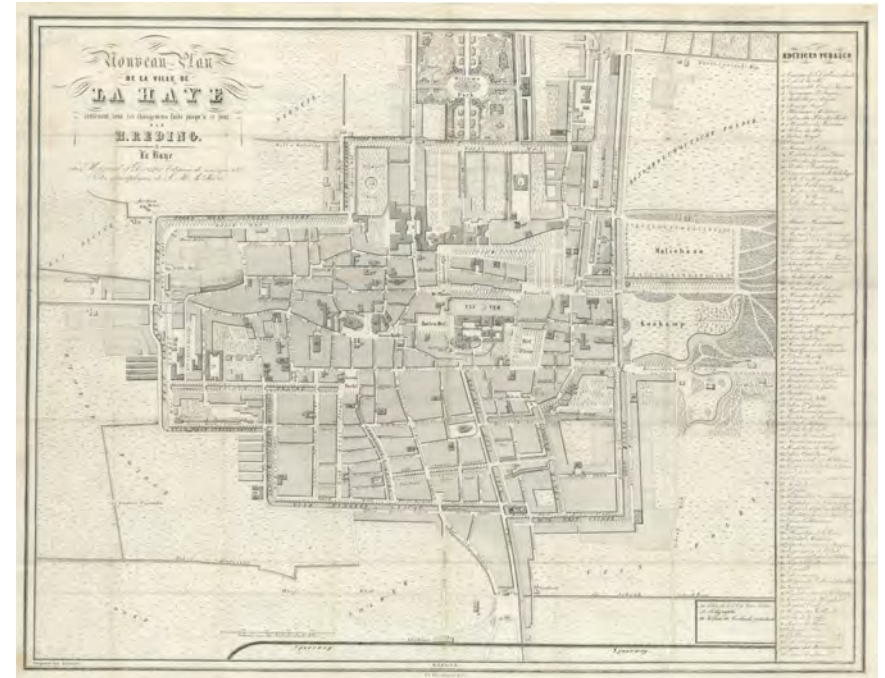
De Prinsegracht in een prent van I. Besoet uit 1755 (Haags Gemeentearchief)

Koninkrijk der Nederlanden

De Franse Tijd (1795-1814) betekende voor Den Haag net als voor andere Nederlandse steden een periode van stilstand. Maar in deze periode zijn wel bestuurlijke hervormingen doorgevoerd die bepalend zouden worden voor het Koninkrijk der Nederlanden dat in 1813 ontstaat. Met name de sterk centralistische vorm van het gezag kwam hieruit voort. De groei van het landelijke bestuurlijke apparaat zorgde voor een sterke groei van de stad die zich in de tweede helft van de 19e eeuw goed manifesteerde. Nieuwe ministeries werden in het leven geroepen, die in eerste instantie werden ondergebracht in de bestaande bebouwing van het Binnenhof. Het koningshuis had al verschillende paleizen tot zijn beschikking zoals aan het Noordeinde, Huis ten Bosch en Paleis Kneuterdijk of verbouwde bestaande stadspaleizen zoals Paleis Kneuterdijk. Dit gebouw was oorspronkelijk in opdracht van de adellijke familie Van Wassenaer Obdam in 1719 gerealiseerd naar het ontwerp van Daniel Marot en was in 1816 verkocht aan Koning Willem I die het aan zijn zoon Willem en zijn vrouw Anna Paulowna schonk. De kroonprins liet het paleis verbouwen en van neoclassicistische elementen voorzien onder leiding van architect Jan de Greef. Bovendien werd het paleis uitgebreid met een balzaal en werd aan de vleugels een etage toegevoegd. Voor prins Hendrik werd een paleis ingericht aan het Korte Voorhout.

De 19e eeuw: eerst inbreiding dan uitbreiding

De Haagse bevolking nam in eerste helft van de 19e eeuw enorm toe: van 40.000 naar 70.000. Toch werd de stad in eerste instantie dus minimaal uitgebreid. De behuizing van de bevolking werd in de bestaande bebouwing opgelost (door splitsing) en met de bouw van woningen in hofjes (oftewel sloppen) op binnenterreinen van de volksbuurten. De kwaliteit en hygiëne van de woningen liet zeer te wensen over met de bekende gevaren voor de volksgezondheid tot gevolg. Besmettelijke ziekten konden welig tieren. De enige substantiële stadsuitbreiding vond in deze periode plaats op het gebied tussen de nieuwe Koninginnengracht en de Nassaulaan. In 1930 had Koning Willem I opdracht gegeven deze gracht aan te leggen als verlenging van de oostelijke singelgracht (Prinsessegracht) tot aan Scheveningen. Dit om de waterhuishouding in de stad te verbeteren en tegelijkertijd in Scheveningen een zeehaven aan te leggen (niet op deze plek uitgevoerd maar aan de andere zijde van het dorp). Het nieuwe stadsdeel werd vooral gedomineerd door de aanwezigheid van kazernes. De

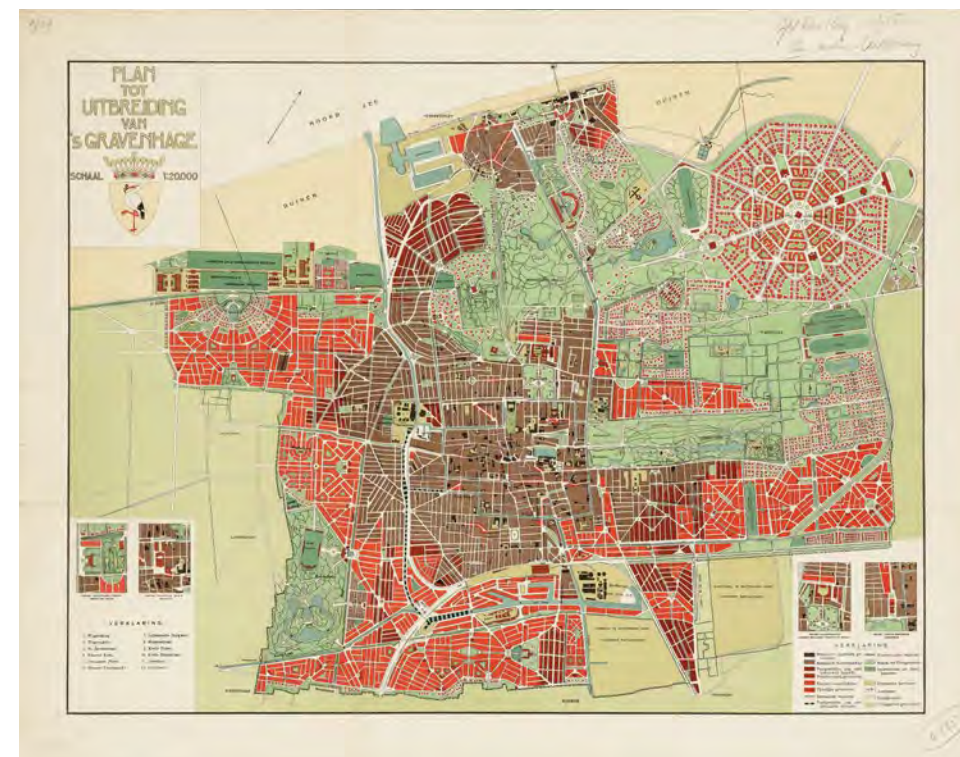
Plattegrond Den Haag uit ca. 1858 met het Willemspark en de kazernes ten noorden van het Lange Voorhout (Haags Gemeentearchief)

Sophialaan in het Willemspark rond 1868, G.J. Bos (Haags Gemeentearchief)

Den Haag in 1887, Tj. Van Holkema (Haags Gemeentearchief)

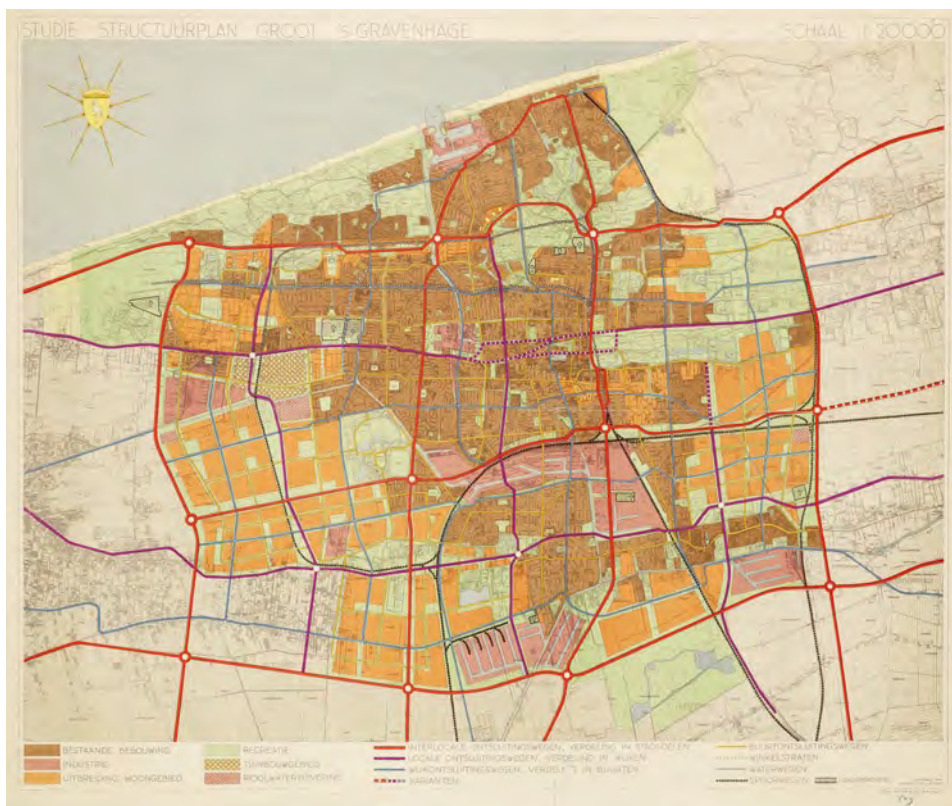

Uitbreidingsplan van Den Haag uit 1908, H.P. Berlage (Haags Gemeentearchief)

kazernes brachten de nodige logementen voor militairen met zich mee en zo ontstond rond de as Denneweg-Frederikstraat een garnizoensbuurt. Vervolgens liet Koning Willem II in 1845 aan de Nassaulaan in samenhang met de kazernes een Koninklijke Manege bouwen in Engelse neogotiek. Het bijbehorende rij- en wandelpark dat tussen de Manege en de Zeestraat werd aangelegd zou de basis vormen voor de eerste formele stadsuitleg van Den Haag: het Willemspark dat in 1855 werd aangekocht door de gemeente en ingericht tot een villapark van allure.

Eerste grote uitbreidingswijken

In de tweede helft van de 19e eeuw groeit Den Haag met de industriële revolutie uit naar 200.000 inwoners in 1900. Een aansluiting op de spoorlijn van de HJSM naar Haarlem en Amsterdam in 1843 brengt in eerste instantie geen

Uitbreidingsplan van Den Haag uit 1949, W.M. Dudok (Haags Gemeentearchief)

stadsuitleg teweeg zoals in andere steden gebeurde omdat het nieuwe station Hollands Spoor ten zuidoosten van de bestaande stad op het grondgebied van Rijswijk werd gebouwd. Rond dit station komen wel de nieuwe industrieën tot bloei, zoals ijzergieterijen. Na de grenswijzing en inlijving van het gebied in 1860 wordt de stad hier uitgebreid en de Stationsbuurt ontwikkeld. In 1870 wordt net buiten de oostelijke singelgracht ten zuidoosten van het Koekamp en het Haagse Bos aan de Rijnstraat een tweede station gebouwd als eindpunt van de spoorlijn naar Utrecht, locatie van het huidige Den Haag Centraal. Ten zuiden van de stadskern worden in deze periode de intensief bebouwde arbeiderswijken Schilderswijk en Laakkwartier veelal door particuliere bouwers ontwikkeld. Aan het noordwesten van de stad (duinkant) worden onder andere de Zeeheldenbuurt

en Archipelbuurt gebouwd voor het groeiende aantal ambtenaren, militairen, verlofgangers uit Indië en de middenstand. Voor de meer gefortuneerde inwoners komen het Statenkwartier en Duinoord tot stand. Vanaf 1890 gebeurt de stadsuitbreiding met de instelling van de dienst Gemeentewerken in belangrijke mate onder auspiciën van de gemeente en gerenommeerde stedenbouwers als A. Lindo (directeur Gemeentewerken van 1890-1918), H.P. Berlage (1908) en W.M. Dudok (jaren 30 en 40 van de 20e eeuw).

De 20e eeuw: grote verandering van de binnenstad

De binnenstad veranderde in de periode 1850-1940 ook enorm van aanzien, met name door de demping van alle grachten vanwege cholera-epidemiën (op de Hooigracht en het Smidswater na) en verschillende verkeersdoorbraken die nodig waren voor het almaar groeiende (gemotoriseerde) verkeer. Met de doorbraken – Kalvermarkt-Grote Marktstraat, de Hofweg-doorbraak en die tussen Jan Hendrikstraat en Torenstraat – verdween de fysieke scheiding tussen dorp en hof.³ In de winkelstraten van het centrum werd veel oude bebouwing gesloopt en vervangen door hogere gebouwen in nieuwe architectuurstijlen (met name Neorenaissance en Art Nouveau) en met de bouw van de Haagse Passage (1882) werd een metropolitaanse allure geïntroduceerd. Langs de Grote Markt werden grote warenhuizen als de Bijenkorf gebouwd en aan de Kalvermarkt vooral kantoren en overheidsgebouwen. Langs het traject Hofweg-Kneuterdijk werden luxe-winkels, bioscopen en banken afgewisseld en rond het Buitenhof en langs de Lange Poten kwamen veel hotels en restaurants. Na de aanleg van het Laakhavenkanaal rond de eeuwwisseling verdween de industriële bedrijvigheid uit de stadskern en op wat infrastructurele werken na (Rijswijkseplein, Pletterijkade) gebeurde er ruimtelijk weinig tot de Tweede Wereldoorlog.

Na de oorlog heeft de stad en het centrumgebied ingrijpende veranderingen ondergaan door schaalvergroting en stadsuitbreiding. In reactie op de verpaupering van de binnenstad in de jaren zestig en zeventig, samen met de toenemende verkeersproblematiek en cityvorming die door de naoorlogse

3) Victor Freijser (red.), **Het veranderend stadsbeeld van Den Haag; Plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990**, Geschiedkundige Vereniging Die Haghe, Uitgeverij Waanders, Zwolle 1991, p. 82.

De Bijenkorf in 1928, ontworpen door Piet Kramer (Haags Gemeentearchief)

groei werd veroorzaakt, werden in deze periode een aantal reconstructie- en saneringsplannen uitgevoerd. Met name in het Spuikwartier en rond Kortenbos in het westen van de stad hebben deze plannen ingrijpende veranderingen teweeggebracht. De cityvorming geconcentreerde zich vooral in het Spuikwartier en de Bezuidenhout langs de in 1973 aangelegde Utrechtse Baan waar (nog steeds) de grootschalige ontwikkeling van kantoren en ministeries plaats vindt.

Kruising Spui, Lange Poten en Hofweg in 1928 (Haags Gemeentearchief)

Lange Voorhout

De vreemde L-vormige ruimte van het Voorhout is stapsgewijs en ongepland ontstaan. Dit is goed herkenbaar aan de onregelmatige vorm die de laan heeft. In eerste instantie werden eind 14e eeuw versterkte woningen en hofsteden gebouwd aan de noordzijde van het terrein, waar de ondergrond van de zandige strandwal overging naar veen en geestgronden. In dezelfde periode verschenen ook huizen langs de Hofvijver, aan de Lange Vijverberg. Daarna, in de 15e eeuw, ontstonden pas de zuid- en westwand van het Voorhout en werd de Hoge Nieuwstraat aangelegd tussen de Vijverberg en het Voorhout. Geleidelijk werden de straatwanden pand voor pand volgebouwd, aanvankelijk nog schots en scheef. Vanaf het midden van de 16e eeuw begon echter een meer gestructureerde rooilijn vorm te krijgen. In de 17e eeuw werd deze rooilijn steeds strakker, doordat bestaande gebouwen werden vervangen en nieuwe gevels werden gebouwd.

De inrichting van de brede laan transformeerde van een landelijk, ruraal en heideachtig gebied in de middeleeuwen, waar tot in de 17e eeuw vee werd geweid, tot een steeds formelere laan met rijen lindes vanaf de 16e eeuw.⁴ In de 17e eeuw is bestrating aangelegd langs de straatwanden en werd het wandelpad in het midden met schelpen bedekt en afgezet met hekken. Stedenbouwkundig is er sinds de 17e eeuw weinig veranderd aan de laan die nooit een belangrijke verkeersader is geweest. De wagens en koetsen die van het vervoerscentrum aan de oostzijde van het Lange Voorhout naar het dorp moesten reden over de Hoge Nieuwstraat en deze ontwikkelde zich tot een achterstraat met koetshuizen en bijgebouwen van de huizen en stadspaleizen aan de Vijverberg en het Lange Voorhout. Vanaf de 17e eeuw is het Lange Voorhout getransformeerd tot de plek waar de machthebbers van Nederland woonden en de plek waar alle Hagenaars onder de bomen konden flaneren, om te zien en gezien te worden, en om twee keer per jaar naar de Jaarmarkt en de Kermis te gaan.

4) In verschillende onlinebronnen, zoals Wikipedia, wordt gesteld dat de bomen in opdracht van keizer Karel V zijn aangeplant in 1536. Thera Wijsenbeek-Olthuis is in haar boek over het Lange Voorhout minder stellig; zij noemt een keur uit 1539 die de nieuwe aanplant van rijen lindes moest beschermen tegen beschadiging door "handen, bijlen noch steenen oft andere instrumenten" maar geen opdrachtgever of aanplantjaar. Zie: Thera Wijsenbeek-Olthuis (red.), **Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht**, Waanders Uitgevers, Zwolle 1998, p. 34.

Het Voorhout in de middeleeuwen

Het eerste gedocumenteerde huis in het gebied werd rond 1357 gebouwd en stond waar nu in Paleis Kneuterdijk (nummer 22) de Raad van State wordt behuisd.⁵ Het deel vanaf de Kloosterkerk tot het paleis Kneuterdijk werd tot ver in de 19e eeuw Voorhout genoemd. Hier werden de eerste huizen gebouwd, op de rest van het Voorhout stond her en der een hofstede of huis maar was verder nauwelijks bewoond. In het laatste decennium van de 14e eeuw verschenen aan de noordzijde van het Voorhout nieuwe panden in verband met de permanente bewoning van het Binnenhof en de stadskasteeltjes. Deze werden bewoond door mensen die dienstbaar waren aan het Hof of aan de edelen in de stadskasteeltjes. Het Voorhout was in deze tijd dus nog grotendeels woest met aan de zijde van de Kneuterdijk wat bebouwing en langs de noordzijde enkele hofsteden en een verzameling huizen.

Rond 1400 werden aan de noordwestkant van het Voorhout, het Predikheerenklooster en de Kloosterkerk gesticht. Deze stroming van Dominicanen was voorstander van nauw contact met leken en gelovigen en hechtte een groot belang aan het prediken. Zij vestigden zich meestal in stedelijke gebieden en waren als geletterde groep ook vaak betrokken bij bestuurlijke zaken. Het perceel betrof een schenking van Albrecht van Beieren en de kerk zou vanaf het begin een belangrijke rol spelen in het gebied. De missen werden druk bezocht en aanzienlijke families zoals het geslacht Van Borssele en de Van Wassenaers, lieten aan de kerk eigen kapellen met praalgraven bouwen. Ook hertog Albrecht van Beieren werd er begraven.

Nieuwe bestuursorganen

In de 15e eeuw kwamen, belangrijke nieuwe bestuursorganen tot stand: het Hof of de Raad van Holland (het hoogste gerechtshof van het graafschap), de Staten van Holland en de Grafelijkheidsrekenkamer. De komst van deze drie instituten in de stad, zorgde ervoor dat rechters, raadsheren, advocaten en rekenmeesters zich in de nabijheid van het Hof vestigden, wat vervolgens weer ambachtslieden en dienstverleners aantrok. Dit zorgde voor nieuwe bebouwing over de hele lengte van het Voorhout. Ook werden er huizen gebouwd tegenover de Kloosterkerk waardoor de zuidelijke straatwand vorm kreeg evenals de oostkant van het Voorhout. Aan het Voorhout stonden de huizen in eerste instantie schots en

5) Thera Wijsenbeek-Olthuis (red.), **Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht**, Waanders Uitgevers, Zwolle 1998, p. 20.

scheef ten opzichte van elkaar. Alleen aan de Kneuterdijk volgden ze min of meer een lijn, waarschijnlijk omdat deze zone gebruikt werd als toernooiveld⁶ waar door ridders en edelen het steekspel en andere krachtmetingen werden beoefend en op de achtergrond sociale banden werden gesmeed en politiek werd bedreven⁷. Op het blok tussen de zuidzijde van het Voorhout en de Hoge Nieuwstraat wisselde de bebouwing van oriëntatie en aan beide straten waren achtertuinen te vinden.

Oostzijde

Aan de oostzijde van het Lange Voorhout waren vooral werklieden gevestigd (een bakker, stalmeester, kleermaker, dekker en visverkoper bijvoorbeeld). De bebouwing werd hier aan de achterzijde afgeschermd van het Haagse Bos door een hoge muur, een sloot en braamstruiken zodat ongewenste indringers geen ingang vonden vanuit het bos. Ook de westelijke kant van het Voorhout (de kopse kanten van de blokken tussen Vijverberg en Voorhout) was intensief bebouwd met kleine huisjes. Een verklaring voor de meer volkse bewoning aan deze kant was dat het enige vervoerscentrum van de stad er gevestigd was, alleen hier mocht vracht aangenomen worden dat vervolgens via de Hoge Nieuwstraat richting het dorp werd vervoerd. Over het Voorhout kon men niet rijden omdat er particuliere percelen dwars over de laan lagen.⁸ Deze onderliggende noord-zuid richting wordt ook geïllustreerd in 16e -eeuwse plattegronden door steegjes die dwars lopen en, in ieder geval één keer, aan de overzijde van het Voorhout doorlopen. De opbloei van de textielindustrie in Den Haag gaf waarschijnlijk ook een impuls aan de ontwikkelingen aan deze zijde door de groei van het vervoer dat dit teweeg bracht. Vooral aan het Voorhout was de textielnijverheid vertegenwoordigd, vermoedelijk met name

6) Later werden de toernooien verplaatst naar het huidige Tournooiveld, zie: Thera Wijsenbeek-Olthuis (red.), 1998, p. 30.

7) Er zijn heel weinig bronnen die bevestigen dat er toernooien in Den Haag werden georganiseerd. Er is in ieder geval een bron over een toernooi tijdens carnaval in 1391, zie: Antheun Janse, "Tourneyers and Spectators: The Shrovetide Tournament in The Hague, 1391", in: Steven Gunn and Antheun Janse (eds.), **The Court as a Stage: England and the Low Countries in the Later Middle Ages**, The Boydell Press, Woodbridge 2006, p. 45. Toernooien waren een gelegenheid voor ridders om te oefenen buiten oorlogstijd en voor en legers om elkaar te leren kennen (legers bestonden vaak uit onderdelen uit verschillende gebieden en van verschillend pluimage) en tegelijkertijd vaak voor machthebbers om politiek te bedrijven. Zie ook: burgundiannobility.wordpress.com/2015/08/27/toernooiveld/#:~:text=Den%20Haag%20was%20in%20de,waren%20daartoe%20veel%20beter%20uitgerust.

8) Thera Wijsenbeek-Olthuis (red.), **Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht**, Waanders Uitgevers, Zwolle 1998, p. 23.

De Hofvijver gezien vanaf het Doelenterrein, Hollandse School, 1567. Aan het Voorhout is de Kloosterkerk te herkennen en er lijkt een toernooi aan de gang te zijn (Haags Historisch Museum)

van productie van luxe textiel als zijde en damast die door de fortuinlijke bewoners van de laan werd afgenomen.⁹

Het Voorhout had in de 15e eeuw, ondanks de bedrijvigheid aan de oostzijde, toch vooral een ruraal karakter. Op het open gebied weidden schapen en varkens die alleen het veld moesten ruimen voor evenementen zoals toernooien en de halfjaarlijkse vrijmarkten (sinds 1407). Deze markten hadden deels een religieuze functie en werden voorafgegaan door een plechtige mis en een grote processie waaraan niet alleen de gilden, maar ook de deken van de Hofkapel en andere geestelijken meededen. Op de markt was een 'vrije' paardenmarkt op het Korte Voorhout en vele buitenlandse kooplieden boden luxeproducten aan die in de rest van het jaar niet te krijgen waren. Ook het klooster maakte gebruik van het Voorhout; zij hielden jaarlijks op Beloken Pasen een processie voor de heilige Vincent Ferre.

9) Idem, p. 32.

Het Lange Voorhout op een prent uit 1614 door Johannes van Londerseel. Op de voorgrond de bebouwing aan de oostzijde van de laan, voor de Hoge Nieuwstraat is de travaille van een hoefsmid te zien, rechts de Kloosterkerk met kanonnen ervoor. Te zien zijn hier ook hekken dwars op het Voorhout (Haags Gemeentearchief)

De 16e eeuw

In de 16e eeuw trokken de Habsburgse machthebbers in Brussel steeds meer macht naar zich toe, met als gevolg dat de adel naar Brussel trok. Tegelijkertijd bouwden het Hof van Holland en de Staten hun bevoegdheden en machtsstructuur uit waardoor de magistraten en hoge ambtenaren die er werkten in absentie van de adel het politieke leven in Den Haag bepaalden. Ook kwamen er steeds meer lagere ambtenaren en advocaten werken en wonen. De Haagse textielindustrie was eind 15e eeuw al aan het inzakken en kwam tot een eind in 1528. Na 1537 werd het Voorhout ook als vervoerscentrum minder belangrijk doordat twee nieuwe wagenveren werden opgericht. Eén voor de dienst naar Scheveningen in het Noordeinde en één in de Wagenstraat voor vervoer naar Delft en Rotterdam. Alleen de bodedienst naar Leiden bleef aan het Voorhout, en de westzijde van het Voorhout werd daarom tot ver in de 19e eeuw Leidse Veer genoemd. Ook bleven in deze hoek aan vervoer gelieerde bedrijven actief zoals wagensmaars en een hoefsmid.

Nog steeds overheerste op het Voorhout overwegend een landelijke sfeer met boerderijen, een schaapherder en boomgaarden bij de hofsteden. Met de aanplant van dubbele rijen lindebomen aan weerszijden werd rond 1539 de landelijke sfeer letterlijk gecultiveerd. Dat ze toen net waren aangeplant kan worden opgemaakt uit een keur die de bomen moest beschermen maar uitsluitend over wiens idee het is geweest de lindes te planten wordt niet gegeven (zie ook noot 4). De beplanting legde in feite de vorm van de laan vast. Er kwamen in ieder geval geen straten meer bij zoals de Hoge Nieuwstraat en op den duur zorgde de bomenrij ervoor dat er een rooilijn zou ontstaan.¹⁰

De 17e eeuw

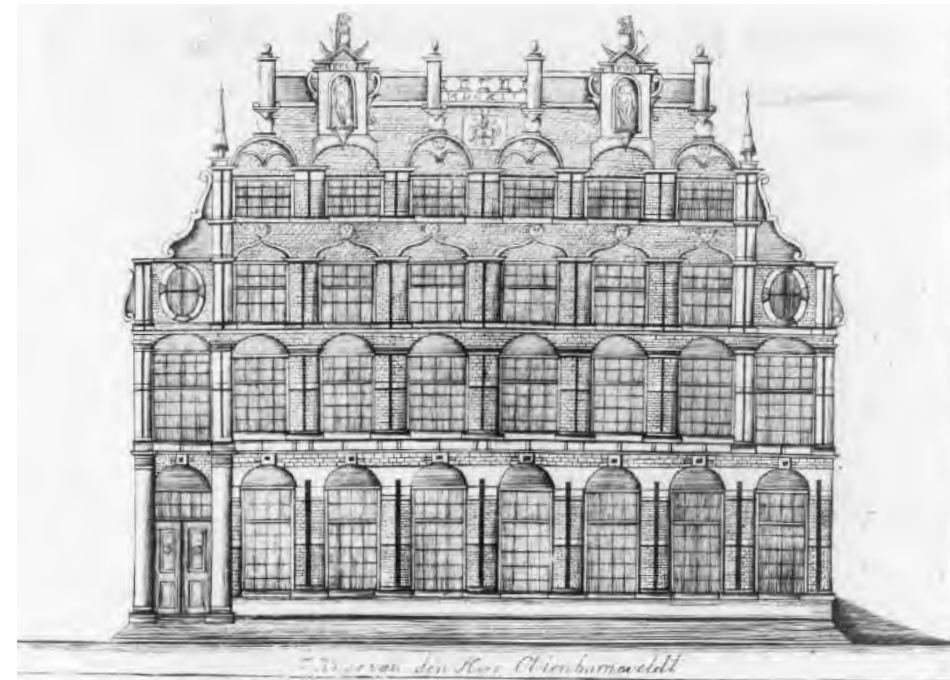
De opstand van de Zeventien Provinciën tegen de Spaanse koningen Filips II, III en IV die rond 1566 begon met de Beeldenstorm, had de Tachtigjarige Oorlog tot gevolg (1566-1648) en leidde in 1588 tot de afscheiding van de noordelijke provinciën en de stichting van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Vlak na de Opstand brak in eerste instantie een chaotische periode aan. De Reformatie begon. De macht van de Katholieke Kerk was gebroken en haar

¹⁰⁾ Thera Wijsenbeek-Olthuis, 1998, p. 34.

Het Lange Voorhout gezien vanaf de Kneuterdijk met links het huis van Van Oldenbarnevelt en de Kloosterkerk, rechts is de hoek nog niet bebouwd (Haags Gemeentearchief)

eigendommen werden in beslag genomen. De Kloosterkerk die tot dan toe het middelpunt was geweest van het sociale leven op het Voorhout, werd eerst als paardenstal gebruikt en daarna als geschutsgieterij (1589-1688) en opslagplaats van munitie en kanonnen. De nieuwe kanonnen werden op straat gezet en domineerden het straatbeeld. Men kan zich voorstellen dat het makkelijker kunnen verplaatsen van de loodsware kanonnen één van de redenen was om de laan te bestraten (1613-1620). Voor de geschutsgieter werd een huis gebouwd op het oude kloosterterrein, nu bekend als Pageshuis. De rest van het kloosterterrein kwam in handen van hoge magistraten, zoals van Adriaen Duyck, de belangrijkste rekenmeester van Holland. Andere rekenmeesters vestigden zich op het terrein rondom het nieuw gebouwde huis van Duyck, dat vanaf 1867 de locatie werd van de Algemene Rekenkamer. De Kloosterkerk, die eerst in handen was van de Staten van Holland, ging over naar de protestanten en werd na 1688 weer de kerk waar de elite hun kinderen liet dopen, trouwde en begraven werd.

Huis van Johan van Oldenbarnevelt op een prent uit 1660 (Haags Gemeentearchief)

De elite van het oude regime was gevlucht en hun huizen werden ingenomen door 'revolutionairen', magistraten en de middenstand.¹¹ Met name in de begintijd wisten verschillende middenstanders huizen te bemachtigen, maar geleidelijk aan namen de nieuwe machthebbers van de Republiek de laan grotendeels weer over: bestuurders, afgevaardigden van belangrijke steden en de provinciën, hoge militairen (meestal van adel), gezanten en ambtenaren. Een nieuwe groep bewoners, waren die van de buitenlandse diplomaten. In de 17e eeuw kwamen aan het Lange Voorhout de ambassadeurs van Frankrijk, Engeland en Zweden te wonen. Aan het Korte Voorhout woonden die van Portugal en Denemarken. Rechters en advocaten vormden een standvastige groep aan het Voorhout, net als politici en ambtenaren. Vanzelfsprekend was er ook een grote groep dienstbaren gevestigd aan het Voorhout, meestal in de huizen waar zij dienden.

11) Thera Wijsenbeek-Olthuis, 1998, p. 48.

Bij het vervoerscentrum aan de oostzijde van het Voorhout ontwikkelde zich een nijverheid van hoefsmeden, wielmakers en zadelmakers die zich ook gingen toeleggen op het bouwen en repareren van koetsen voor de elite. Stalhouderijen en koetshuizen groeiden in aantal met een groei van het benodigde personeel en leveranciers van benodigdheden tot gevolg.

Panden van de oude machthebbers werden verbouwd naar de contemporaine smaak (Hollandse Renaissance gevolgd door Hollands classicisme) en door de nieuwe machthebbers betrokken. Zo kwamen twee oude stadskasteeltjes aan de Kneuterdijk in het bezit van de landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt, de machtigste vertegenwoordiger van het nieuwe staatsbestel. Hij liet de panden afbreken en een prachtig nieuw huis bouwen (nr. 24) met een façade in rode baksteen met natuurstenen elementen die bekroond werd door twee topgevels waarin beelden van Fortuna en Prudentia geplaatst waren en op de toppen leeuwen stonden. De topgevels zijn in de volgende eeuw vervangen door een rechte lijstgevel.

Ruraal terrein wordt deftige laan

In de 17e eeuw werd tijdens een eerste bouw golf in het Voorhoutgebied de rooilijn van de laan zo goed als rechtgetrokken en werden nog onbebouwde percelen aan de straatzijde volgebouwd. Voor de gevels werden paaltjes geplaatst met ijzeren kettingen om een scheiding aan te brengen met de openbare weg. Dit zorgde voor enige distantie en deftige uitstraling. Ook werd de straat tussen 1613 en 1621 geheel geplaveid met rechte bestrating langs de huizen. Op het middengebied werden de oude kronkelige wandelpaadjes verwijderd en werd een brede wandelpromenade aangelegd die met schelpen was bedekt.¹² Het landelijke gebied veranderde definitief in een deftige laan. De oude waterputten werden vervangen door grote pompen. De buitenlandse diplomaten brachten het gebruik mee om in kostbare koetsen door de hoofdstraten rond te paraderen. Men kon zo met zijn koets zijn rijkdom tentoonspreiden en tegelijk socializen met gelijken. De koetsen stopten regelmatig zodat door het raam gekeuveld kon worden of men stapte voor een privé-onderhoud even in andermans koets. Het brede en inmiddels gedistingeerde Voorhout was hiervoor uitermate geschikt, zeker nadat de straat was geplaveid. Om het wandelende en flanerende publiek te beschermen tegen het verkeer van de paardenkoetsen werd de promenade zoals

12) Thera Wijsenbeek-Olthuis (red.), **Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht**, Waanders Uitgevers, Zwolle 1998, p. 79.

Druk verkeer van koetsen in een prent van C. Elandts uit 1668 (Haags Gemeentearchief)

Het Voorhout in 1690 gezien richting Kneuterdijk met rechts de Kloosterkerk en links het huis van Francois van Aerssen van Sommelsdijck.

De oostzijde van het Voorhout met 17e-eeuwse gevels, tekening van Daniël Marot uit 1719 (Haags Gemeentearchief)

gezegd afgezet met hekken. De koets zorgde voor een nieuwe distantie tussen de haves en de have nots die niet over koetsen beschikten en waar voorheen de verschillende sociale klassen zich mengde op de laan werden deze nu fysiek gescheiden.

Architectuur

De komst van de koning en koningin van Bohemen in 1621, die op kosten van de Staten-Generaal het Huis Wassenaer aan de noordzijde van de Kneuterdijk ter beschikking kregen, had grote gevolgen voor het karakter van het Voorhout. Hoewel het koninklijke stel geen land had bestierden zij hier een vorstelijk huishouden waarbij het bescheiden stadhoudelijke hof van de sobere Maurits verbleekte. Dit had natuurlijk een uitstraling op de elite van het Voorhout en omgeving die de hoogste adel imiteerde en daarbij architectuur en andere uitingen van rijkdom, macht en smaak als instrument inzette. Maurits' opvolger Frederik

Korte Voorhout gezien richting het oosten met links het Lange Voorhout en rechts de Korte Vijverberg, tekening van Daniël Marot uit 1719 (Haags Gemeentearchief)

Hendrik en zijn echtgenote Amalia van Solms hadden meer koninklijke ambities en lieten rijke paleizen optrekken (Noordeinde, Honselersdijk, Rijswijk en Huis ten Bos) en bouwden een omvangrijke hofhouding op van meer dan 140 personen. De hovelingen die rond het Binnenhof woonden hechtte zeer aan statussymbolen en de huizen die er werden gebouwd of verbouwd weerspiegelden dit. De statige panden waren soms uitgesproken protserig, zoals het huis van Van Oldenbarnevelt dat naar de Amsterdamse architect Hendrick de Keyser was opgetrokken in een Hollandse renaissancestijl. Vele huizen volgden in deze trant met top- en trapgevels en rijke versiering. Hoewel deze stijl zeer in zwang was aan het Voorhout, zoals een tekening van architect Daniel Marot laat zien, zou een deel van deze architectuur al in de loop van de 17e eeuw verdwijnen. Heden ten dage is alleen het Paghshuis nog intact en zijn er verder enkel nog (onder)delen van gebouwen in deze stijl te vinden.

Huize Bentinck zoals het er in 1751 uitzag toen het als stadhoudelijk verblijf diende, prent van P.C. la Fargue uit 1757 (Haags Gemeentearchief)

Een nieuwe stijl kwam in de tweede helft van de 17e eeuw op tijdens een tweede bouw golf in het gebied: het Hollands classicisme dat in gang werd gezet door de bouw van het Mauritshuis door Johan Maurits van Nassau Siegen (ontwerp van Jacob van Campen) en het woonhuis van Constantijn Huygens (ontwerp van Pieter Post).

Deze tweede bouw golf vond plaats rond het Korte Voorhout, toen Nieuwe Plantage genoemd, waar de lommerrijke wandelroute werd verlengd en omzoomd met grote nieuwe panden. Dit sloot aan bij de systematische stadsuitbreiding aan de oostzijde van het Binnenhof waarvan de bebouwing van het Plein (met het Mauritshuis en het huis van Constantijn Huygens) en de Korte Vijverberg deel van uitmaakten. Het gebied werd in de 17e eeuw volgebouwd met statige panden voor de heersende klasse.

De huizen kregen vanaf de 17e eeuw naar het voorbeeld van de Franse hofcultuur een hiërarchische indeling (een plattegrond zonder gang en een opeenvolging van kamers waarbij de gasten naar gelang hun status verder doordringen en

dichter bij de koninklijke vertrekken worden toegelaten, chambre-antichambre-garderobe-kabinet), al paste men in Nederland een vereenvoudigde versie toe. Dit gebeurde eerst in de huizen van de stadhouder en zijn familie waarna het ook langzaam naar de lagere adel en andere elite doorsijpelde. Het 'Huis van Cabeau', aan de zuidzijde van het Lange Voorhout (nr. 7), had in 1710 (toen in eigendom van Rijksgraaf Bentinck) meer dan vijftig kamers waaronder vele kabinetten. Ook werd een scheiding tussen de hoofdbewoners en de bedienden en personeel in voornamen huizen ingevoerd waarbij het personeel een aparte ingang kreeg in het souterrain, waar ook de keuken werd gesitueerd, en op de zolderverdieping kleine dienstvertrekken.

De 18e eeuw

Politiek gezien begon de 18e eeuw met het Tweede Stadhoudersloze tijdperk, na de dood van Willem III in 1702, die geen erfgenaam had. De periode duurde tot het voor de Republiek ongunstige verloop van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748), wat de gewesten in actie bracht om een nieuwe stadhouder te vinden. Deze vonden zij in Willem Karel Hendrik Friso van Nassau die op dat moment al de Erfstadhouder van Friesland was en Stadhouders van Groningen, Gelre en Drenthe. In allerijl werd hij in 1747 (toen de Fransen binnen waren gevallen) ook door de andere gewesten als stadhouder erkend en benoemd tot kapitein-generaal, tot admiraal-generaal van de Republiek en tot Stadhouders van alle gewesten. Later in datzelfde jaar werd hij verheven tot erfstadhouder van de Republiek der Verenigde Nederlanden en verhuisde met zijn hele hofhouding naar Den Haag waar hij ging wonen in Huis ten Bosch.¹³ Vanaf 1766 was Willem V tot 1795 de laatste erfstadhouder van de Republiek der Verenigde Nederlanden.

Architectuur

In deze eeuw veranderde er stedenbouwkundig niet veel aan het Voorhout. Des te meer kreeg de bebouwing in deze periode architectonisch een nieuw gezicht. Met het oog op de *jours* (vaste ontvangstdagen voor bezoek), ontvangsten en diners die het sociale leven van de rijksten bepaalden moesten de huizen van buiten en van binnen de status van de bewoners uitdrukken. Nog steeds was het

13) Lang heeft Willem IV niet van zijn nieuwe status als Prins van Oranje Nassau kunnen genieten, in 1751 overleed hij en omdat zijn zoon pas drie was regeerde zijn moeder Anna van Hannover als regentes tot 1759. Zij werd volgens overlevering sterk beïnvloed door de Friese 'cabaal', zoals de Friese hovelingen werden genoemd.

Paleis Kneuterdijk, ontworpen door Daniël Marot. Prent uit 1884 (Haags Gemeentearchief)

Huize Huguetan, ontworpen door Daniël Marot. Foto uit 1861, M. Hille (Haags Gemeentearchief)

Franse hof het grote voorbeeld en waren de opeenvolgende Lodewijk-stijlen favoriet. De van oorsprong Franse architect Daniël Marot (een gevluchte Hugenoot) verbreide als hofarchitect voor stadhouder-koning Willem III in Nederland de Lodewijk XIV-stijl. Tijdens het Stadhouderloze Tijdperk, ontwierp hij voor de Staatsgezinde Johan Hendrik van Wassenauer Obdam het paleis Kneuterdijk (1717). Marot bedacht een paleis dat verschillende hoekpercelen van de Kneuterdijk aaneenklonk met het middelpunt, de hoofdingang, in de hoek zodat als vanzelf een soort cour gevormd werd door de vleugels aan weerszijden. Het luxueuze en modieuze bouwproject kostte Van Wassenauer Obdam zijn gehele familiekapitaal maar domineert nog steeds vanaf het Lange Voorhout en het zuiden het aanzicht van de Kneuterdijk. Marot werd vervolgens in de arm genomen door Adrienne Huguetan, getrouwd met Hendrik Carel graaf van Nassau la Lecq, om haar paleis aan het Voorhout te ontwerpen (nr. 34). Het rijkversierde huis met Italiaans stucwerk (interieur) en beeldhouwwerk van een Vlaamse architect (waarschijnlijk de ingangspartij) en ornamenten door verschillende kunstenaars had hoogst waarschijnlijk tot doel de status van de opdrachtgevers te verhogen. Marot had veel invloed op collega's door de architectonische prenten van zijn hand die in het begin van de 18e eeuw werden uitgegeven en werden geïmiteerd. Halverwege de 18e eeuw raakte Lodewijk de XIV-stijl uit en wordt de Franse rococo van Lodewijk XV leidend. De Nederlandse rococo is vrij sober in de exterieurs maar de interieurs worden drukker en rijker dan ooit geornamenteerd. In Pulchri Studio (nummer 15) zijn nog rococo-plafonds te vinden evenals in Lange Voorhout 32 (nu Van Lanschot bankiers).

Omdat veel panden gedurende de 18e eeuw - waarin het vele geld werd uitgegeven dat de elite direct en indirect verdiende met de koloniën (waarover later uitgebreid meer) – van een nieuwe gevel werden voorzien, heeft het Lange Voorhout een 18e-eeuwse uitstraling gekregen.

Paleis Lange Voorhout

De Lodewijk de XV-stijl, werd in Nederland verspreid door de architect Pieter de Swart die voor de Friese stadhouder (later Willem IV) en de kring hovelingen die hij uit Friesland meenam werkte. De Swart volgde op kosten van de stadhouder zijn opleiding bij Jean-François Blondel in Parijs en werd als hofarchitect invloedrijk met de ontwerpen voor onder andere verschillende stadspaleizen in Den Haag zoals een uitbreiding van het huis Huguetan (1761) en een paleis voor de vorst van Nassau-Weilburg en zijn vrouw, Prinses Carolina van Oranje Nassau (de

Gevelbeeld van de noordoostzijde van het Lange Voorhout met huize Hope, oorspronkelijk het paleis van Patras. Te zien is dat het voorplein is afgezet met lage paaltjes. Kleurenlitho uit 1836 (Haags Gemeentearchief)

dochter van Willem IV), dat vanaf 1804 fungeerde als Koninklijke Schouwburg (1774-1776). Tussen 1760 en 1764 ontwierp De Swart voor Anthony Patras, gedeputeerde van Friesland en burgemeester van Sloten, het Paleis Lange Voorhout (nummer 74), waarin nu museum Escher in Het Paleis gevestigd is. Patras die zijn fortuin in Batavia maakte via zijn oom Abraham Patras, die gouverneur-generaal was van de VOC, was rond 1741 teruggekeerd naar Nederland om een carrière in de politiek op te bouwen vanuit Friesland. Van 1759 tot 1764 was hij namens Friesland lid van de Staten-Generaal en vanaf 1743 woonachtig aan het Lange Voorhout waar hij in 1760 aan de oostzijde een rijtje huizen kocht. Hij liet deze afbreken en nam De Swart in de arm om een paleis voor hem te ontwerpen. De Swart ontwikkelde in de tweede helft van de 18e eeuw een verfijnde stijl die zich in zijn exterieurs uitte in een vrij sobere toepassing van het classicisme op basis van symmetrie en het gebruik van classicistische ornamentiek in de vorm van slingers, guirlandes, vazen en kroonlijsten versierd

door een fronton.¹⁴ Met het fronton dat de gevel van het Paleis Lange Voorhout bekroont herintroduceerde De Swart een classicistisch element dat zijn Franse opleiding bevestigt en ook een herwaardering aanduidt van de Nederlandse 17e eeuw, toen het fronton nog veelvuldig werd toegepast. Het motief groeide uit tot een hoofdelement in de representatieve architectuur die werd toegepast om onder andere overheidsgebouwen vorm te geven.¹⁵ Het iets uitspringende middenrisaliet in de façade van Paleis Lange Voorhout, geaccentueerd door het balkon met smeedijzeren hekwerk dat over de hele breedte van het middenrisaliet loopt, markeert de entree. Opvallend zijn ook de versierde consoles die het balkon dragen, een motief dat De Swart in meerdere ontwerpen toepaste. In 1764 kreeg

14) De 18e-eeuwse Franse vormgeving in interieurs was indertijd nieuw in Nederland en zeer geliefd zodat De Swart zich als kundig en all round ontwerper goed kon profileren, zie: F.H. Schmidt, **Pieter de Swart: Architect van de Achttiende eeuw**, Waanders Uitgevers, Zwolle/Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 1999, p. 253.

15) F.H. Schmidt, **Pieter de Swart: Architect van de Achttiende eeuw**, Waanders Uitgevers, Zwolle/Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 1999, p. 251.

Paleis Lange Voorhout, ontworpen door Pieter de Swart, gefotografeerd rond 1902 (Haags Gemeentearchief)

de weduwe van de net overleden Patras toestemming de grond die voor het huis gelegen is te bestraten en onderhouden.¹⁶ Nu was het een plicht in deze tijd om als eigenaar de weg langs het eigendom te bestraten en onderhouden¹⁷ waardoor het aannemelijk is dat deze toestemming gold voor een wat uitgebreider gebied, het pleintje zoals we dat vandaag kennen. Een prent uit 1836 laat een pleintje zien dat met lage paaltjes afgezet is, zoals wel gebruikelijk was op het Voorhout, maar bestrating is er niet op te herkennen. De symmetrie van de gevel en het feit dat het pand ongeveer op de lange as van het Voorhout ligt wordt met het voorplein geaccentueerd. Het voorplein vormt een bomenvrije 'vide' in de verder beplante oostzijde van het Voorhout. Gezien de aandacht die in de Barok (Louis XIV) en de daaropvolgende stijlen voor de stedenbouwkundige setting van gebouwen was, is het mogelijk dat het plein een onderdeel vormde van het ontwerpplan al zijn daar geen bewijzen voor gevonden. Wat de bestrating betreft is het aannemelijk dat

tijdens de verbouwing van het pand voor Koningin Emma (1899-1901)¹⁸ het plein is (her)bestraat en dat het decoratieve motief (een kruis waarvan het middelpunt worden gevormd door een ruit met daarin weer een rechthoek, in een lichtere klinker uitgevoerd) in de bestrating is aangebracht om de koninklijke statuut van de nieuwe bewoner van het pand te benadrukken. De vroegste foto die wij hebben kunnen vinden waarop het patroon te ontwaren is, is van circa 1902.

De 19e eeuw

Nadat Napoleon Bonaparte in 1813 wordt verslagen in de Slag bij Leipzig werd Willem Frederik Prins van Oranje-Nassau ingehuldigd als soeverein vorst van de Verenigde Nederlanden waarna hij in 1815 de eerste koning der Nederlanden werd en hertog van Luxemburg. Napoleon liet een centralistische wetgeving en bestuursorganisatie achter die van blijvende betekenis was voor de politieke ontwikkeling van Nederland. De macht en bevoegdheden van de koning waren veel groter dan die van de stadhouders. De leden van de Eerste Kamer benoemde hij zelf en ook op de samenstelling van de Tweede Kamer, die werden verkozen door de Provinciale Staten, had hij invloed via de provinciale gouverneurs. Koning Willem I kon zelf wetten invoeren en de Staten-Generaal stonden buiten spel zodat hij en zijn ministers konden beschikken over grote bedragen uit de schatkist. De ministers hadden bovendien geen ministeriële verantwoordelijkheid waardoor zij eigenlijk dienaren van de koning waren. Aan deze situatie kwam in het Revolutiejaar 1848 een einde. Deze opstand van het gewone volk tegen de adel en de absolute vorsten die in Parijs was begonnen verspreidde zich door Europa en joegen Willem II zoveel angst aan dat hij Johan Rudolph Thorbecke een nieuwe grondwet liet ontwerpen waarmee de basis gelegd werd voor de parlementaire democratie in Nederland. Daarmee leverden de Oranjes hun absolute macht in en werd een revolutie waarbij vorstelijke en adellijke koppen rolden, zoals in Parijs gebeurde, in de kiem gesmoord.

Lange Voorhout Koninklijk adres

In de eerste helft van de 19e eeuw gaven de koningen niet alleen politiek maar ook cultureel de toon aan. Het Voorhout stond daarbij in het centrum van de macht als plek waar vele leden van de koninklijke familie woonden

16) M.D. Ozinga, "Pieter de Swart Hofarchitect van Willem IV", in: Oudheidkundig Jaarboek 1936, p. 133.

17) R. Vijfvinkel, K.P. Comanje, W.J. de Geus, M.M. Hegener, 's Haags erken en werkers: 350 jaar Gemeentewerken (1636-1986), Gemeentewerken 's-Gravenhage 1986, p. 26-28.

18) J.E.J. Geselschap, 'Het Paleis Lange Voorhout No. 74', in: **Die Haghe: Jaarboek 1957**, 's-Gravenhage 1958, p. 38.

maar ook vele hovelingen en ministers (waarvan velen van adel). De sociale en familienetwerken van de elite bleven leidend in het functioneren van de politiek. Daarnaast bleven hoge militairen, diplomaten en juristen een belangrijk deel van de bewoners vormen. De ambachtelijke sector is in deze periode flink gekrompen en concentreerde zich aan de westzijde waar zich ook nog steeds een halteplaats bevond voor diligences en de travaille van de hoefsmid. Aan de oostzijde van de laan was naast het paleis van Patras, dat nu in handen was van de Oranjes, een gemengde bevolking te vinden.

In de loop van de 19e eeuw komen er aan aantal nieuwe functies bij aan het Voorhout. Zo wordt in het Huis van Cabau het Ministerie van Marine gehuisvest en dat van Financiën aan de Kneuterdijk (nr. 22). Op nummer 8 van het Lange Voorhout werd eerst het Magazijn voor Geneesmiddelen gevestigd en daarna, vanaf 1867, de Algemene Rekenkamer. Huis Huguetan zou ook zijn woonfunctie verliezen toen er vanaf 1819 (tot 1982) de Koninklijke Bibliotheek in kwam. De Maatschappij der Natuur- en Letterkunde Diligentia trok in 1805 in het huis op nummer 5.

Paleis Van Brien en / Hotel des Indes

Nieuw werd er in deze eeuw, op een groot pand van Willem D.A.M. baron van Brien en van de Groote Lindt na, niet gebouwd aan het Voorhout maar dit project had wel meteen een kleine herstructurering van de noordoostelijke hoek tot gevolg. Een straatje zou hier verdwijnen (Kalkstraatje) en de doorgang naar de Denneweg werd verbreed. Van Brien en die behoorde tot de jonge, door Koning Willem I benoemde, adel wilde met dit voorname pand de nieuwe status en de rijkdom van zijn familie tentoonspreiden. Naar dit woonhuis zou hij de hooggeplaatste gasten uit de Haagse kringen waar hij aansluiting bij zocht makkelijker kunnen ontvangen dan in zijn verder weg gelegen buitenplaats Clingendael. Hij nam de gerenommeerde architect Arend Roodenburg in de arm die in 1858 een op Franse leest geschoeid neoclassicistisch gebouw voor hem ontwierp (Lodewijk XVI-stijl) waarvan de façade wordt bekroond door een fronton waarin het familiewapen van de opdrachtgever het dominante middelpunt vormt. Een nieuw element dat Roodenburg hier introduceerde en dat typisch Haags werd waren de oreilles boven de vensters. Na de dood van Van Brien en in 1863 werd het paleis verkocht en verbouwd om in 1881 te worden geopend als Hotel des Indes (naar het beroemde, gelijknamige hotel in Batavia) dat zich richtte op reizigers uit Nederlands-Indië.

Hotel des Indes in 1880, foto door P. Oosterhuis (Haags Gemeentearchief)

De 20e eeuw: exit adel, intocht kantoren

Afgezien van de bouw van dit kapitale pand werd er aan de Voorhout in de 19e eeuw weinig uitgegeven aan het vastgoed, vermoedelijk ook niet aan verbouwingen of onderhoud.¹⁹ Veel adellijke en regentenfamilies hadden veel geld verloren in de Franse Tijd. Ook de macht en invloed van de adel begon deze eeuw voorgoed te tanen. Maar voor de gewone man en de arbeider was het werkelijk een arme eeuw; overal in het land was de situatie in de arbeiderswijken in de grote steden, die vooral in de tweede helft van de eeuw enorm groeiden onder invloed van de industriële revolutie, schrijnend. In de 20e eeuw zouden echte hervormingen zoals de Woningwet van 1901, het algemeen kiesrecht voor mannen (1917) en vrouwen (1919) en later wetten zoals de AOW, WW en WAO die sociale verzekeringen regelden voor de gehele bevolking de situatie voor arbeiders en de gewone man ten goede doen keren.

¹⁹ Thera Wijsenbeek-Olthuis (red.), **Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht**, Waanders Uitgevers, Zwolle 1998, p. 196.

Tram op Lange Voorhout, voor het Paleis, in 1906 (Haags Gemeentearchief)

Op het Lange Voorhout veranderde in de 20e eeuw met name de samenstelling van de bewoners en het gebruik van de huizen. Ondanks dat koningin Emma in 1896 haar intrek nam in Paleis Lange Voorhout en er tot haar dood in 1934 woonde verdwenen tussen 1900 en 1915 vele adellijke bewoners van de laan. Onder invloed van de algemene gezondheidstrend en de aandacht voor natuur die toen opkwam had men behoefte aan tuinen en zocht men de zuivere berg- of zeelucht op. Zij vertrokken veelal naar hun buitenverblijf of vestigden zich in het buitenland, aan de Riviéra of in Zwitserland. Een deel van de vermogende klasse kon voor Den Haag behouden blijven met de bouw van nieuwe villawijken in bijvoorbeeld Scheveningen en Wassenaar (Belgisch Park, Van Stolkpark). De huizen aan het Voorhout werden verkocht en werden voortaan vooral gebruikt als kantoorruimte. Zoals in alle centra van de grote steden voltrok zich in Den Haag onder invloed van de groei van de welvaart en de modernisering van de maatschappij cityvorming. In de Hofstad betekende dat naast de spectaculaire groei van het aantal winkels en de opkomst van banken en kantoren het steeds groter worden van de ministeries. Monumentale panden, zoals die aan het Lange Voorhout, worden geliefde locaties voor banken en kantoren. Zo vestigde de bankiersfirma P.J. Landry zich er in 1914 en had Heldring en Pierson er van 1886-

1910 kantoren en tijdens de jaren tachtig en negentig van deze eeuw als Mees Pierson op de hoek met de Kneuterdijk. Aan het begin van de eeuw huisde hier het Rotterdamse stuwadoorsbedrijf Müller & Co.

De enorme groei van de bevolking in deze periode, in Den Haag vooral door het groeiende ambtenarenapparaat, heeft onder andere ook de explosieve groei van het openbare vervoer tot gevolg die de mensen vanuit de verder liggende wijken naar hun werk moeten brengen. Vanaf 1881 (tot 1927) reed er over de korte arm van het Lange Voorhout een (paarden)tram – van het Toernooiveld naar de Denneweg – die vanaf Station Hollandsch Spoor een verbinding verzorgde naar het Bankplein in de nieuwe Archipelbuurt.

Monumentenzorg

Een andere ontwikkeling die plaatsvond eind 19e eeuw en het aangezicht van het Voorhout heeft beïnvloed is de opkomst van de monumentenzorg. Nadat in 1873 Victor de Stuers (advocaat bij de Hoge Raad) in zijn beroemd geworden essay “Holland op zijn smalst” (gepubliceerd in tijdschrift *De Gids*) pleit voor het behoud en de bescherming van kunst en architectuur en daarbij de overheid wijst op haar taak om deze voor het nageslacht te bewaren werd de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het Ministerie van Binnenlandse Zaken opgericht, de voorloper van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De Stuers werd secretaris en stelde met architect P.J.H. Cuypers in 1915 een lijst op van alle Haagse panden met een cultuurhistorische waarde waarvan 23 van de 75 met een adres aan het Lange Voorhout. Van Stuers is in 1886 ook betrokken bij het stichten van het Haagsch Museum van Kunstnijverheid dat aan de Prinsessegracht een gebouw kreeg. De bewustwording over de waarde van historische gebouwen groeit en in het begin van de 20e eeuw wordt het Voorhout gehistoriseerd door de palen met kettingen weer voor de huizen terug te brengen en ouderwetse lantaarns bij de voordeuren te monteren. De gemeente doet mee in de trend en plaatste antiek aandoende bankjes langs de laan en rond bomen en wanneer in 1919 de elektrische straatverlichting werd ingevoerd koos men voor een ouderwets ontwerp lantaarnpaal van het oorspronkelijk Haagse metaalverwerkingsbedrijf Enthoven & Co.²⁰ Ondanks de bewustwording en het werk van de afdeling Kunsten en Wetenschappen duurde het tot 1961 tot de eerste volwaardige Monumentenwet werd ingevoerd.

20) Thera Wijsenbeek-Olthuis (red.), *Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht*, Waanders Uitgevers, Zwolle 1998, p. 213-214.

Amerikaanse ambassade in 1959, ontworpen door Marcel Breuer, Fotoburo Thuring (Haags Gemeentearchief)

Tweede Wereldoorlog

Tot de Tweede Wereldoorlog blijft het beeld van de laan verder vrijwel onaangetast – op de bouw van twee panden in Art Deco-stijl na wordt er niet vernieuwd. Tijdens de oorlog is het Lange Voorhout weer de locatie van leidinggevende figuren en diensten zoals het hoofdkwartier van de Duitse bezetters (de Ortskommandantur) en de Wehrmacht. In Paleis Kneuterdijk zetelde de Presse en Propagandadienst. Hotel des Indes was geliefd bij Duitse militairen en de Haagse Club werd een officiersmess. Vlak voor de bevrijding werd tijdens het vergissingsbombardement van het Bezuidenhout door de geallieerden ook het Korte Voorhout geraakt waarbij de hele zuidoosthoek van het Voorhout werd verwoest. Hier werd in 1959 het modernistische ambassadegebouw van de Verenigde Staten opgeleverd naar ontwerp van Marcel Breuer dat met zijn abstracte gevel bekleed met gladde platen van Muschelkalksteen, behoorlijk contrasteert met de historische bebouwing. Hoewel er indertijd veel protest was tegen ‘de steenklomp’, zoals zij werd genoemd, kwam er na het vertrek van de ambassade een beweging op gang om het wederopbouwmonument (sinds 2017 rijksmonument) en inmiddels bij een deel van de bevolking geliefde gebouw te behouden. Grotendeels aan het oog onttrokken hebben wel een aantal rigoureuze ver(nieuw)bouwingen plaatsgevonden waarbij de oorspronkelijke gevels onaangetast bleven maar erachter een geheel nieuw gebouw werd gerealiseerd, zoals die van de Algemene Rekenkamer (Aldo

van Eyck, 1997) en de nieuwbouw achter de gevel van het Huis Cabau/Bentinck in opdracht van de Rijksoverheid (2022).

Na de Tweede Wereldoorlog vertrok gedurende de regeerperiode van Juliana, die er haar werkpaleis had, de stoet voor Prinsjesdag vanaf Paleis Lange Voorhout (tot 1984) wat tot gevolg had dat het schelpenpad werd verwijderd omdat men bang was dat de koetsen zouden slippen op het schelpenzand. Dat is in 2009 tijdens een renovatie van de laan weer teruggebracht. Onder het vertrouwde schelpenpad ligt nu een constructie verborgen die de boomwortels van de monumentale bomen van het Voorhout moet beschermen en een infrastructuur van betonplaten voor de jaarlijkse beeldtentoonstelling. Deze vindt sinds 1998 plaats op het Voorhout en wordt vanaf 2021 door Pulchri Studio georganiseerd, het schilderkundig genootschap dat in 1847 werd opgericht en sinds 1898 gevestigd is op het Lange Voorhout.

Monumenten en beelden

Vanaf de 19e eeuw zijn er vaste beelden in de openbare ruimte geplaatst. Het monument voor Karel Bernard van Saksen-Weimar-Eisenbach op het Voorhout (voor de Amerikaanse ambassade) werd in 1866 opgericht. In Den Haag werden eerder slechts twee monumenten in de openbare ruimte geplaatst: het ruitersstandbeeld van Willem van Oranje op het Noordeinde voor de noordelijke ingang van Paleis Kneuterdijk (1845) en het standbeeld voor dezelfde monarch op het Plein (1848). Op het Lange Voorhout volgde in 1938 een monument ter nagedachtenis van Koningin Emma in de vorm van een zitbank (geschonken aan de stad door de Orde van Vrijmetselaren), ten zuiden van het voorplein van Paleis Lange Voorhout. Het meest recente monument betreft

Flaneur van Theo van der Nahmer op de dag van de onthulling in 1968, foto door Ron Kroon (Nationaal Archief)

Monument voor Karel Bernard van Saksen-Weimar-Eisenbach in 1907 (Haags Gemeentearchief)

dat voor Thorbecke (Tom Puckey, 2017) dat op de westelijke hoek van het Lange Voorhout en het Tournooiveld staat. Met de komst van het monument voor het trans-Atlantische Slavernijverleden zou het Voorhout een verzamelplek voor monumenten kunnen worden. Andere beelden die een plek op het Voorhout gevonden hebben zijn De Flaneur (Theo van de Nahmer, 1968) en Louis Couperus (Kees Verkade, 1998) en hebben een directe relatie met het verleden van de laan.

Heden

Sinds de Tweede Wereldoorlog is het Lange Voorhout voornamelijk de vestigingsplaats van overheidsdepartementen (Raad van State, Algemene Rekenkamer, Inspectie Justitie en Veiligheid en wegens de verbouwing van het Binnenhof tijdelijke de Eerste Kamer der Staten Generaal), kantoren (advocaten, adviesbureaus, vastgoedbedrijven, investeringsmaatschappijen), NGO's (the Hague Centre for Strategic Studies, JOVD) en instellingen (CAOP, Nederlandse School voor Openbaar bestuur, Academie voor Wetgeving en Overheidsjuristen). De Kloosterkerk heeft haar rol behouden en is nog steeds de vaste kerk van de koninklijke familie en de locatie voor diensten in relatie tot de regering, zoals de jaarlijkse dienst voorafgaande aan de opening van het nieuwe parlementaire jaar. Daarnaast zijn er nog steeds de ambassades gevestigd: de Britse en die van Spanje en Zwitserland. De ambassade van de Verenigde Staten is sinds 2018 verhuisd naar Wassenaar vanwege het excessieve beslag dat de beveiliging van het gebouw op de openbare ruimte maakte. Het aandeel van particuliere bewoners is nog steeds klein en geconcentreerd aan de oostkant van het Voorhout, net als een paar horecagelegenheden. In de culturele sector vinden we er als vanouds Diligentia (sinds 1805) en Pulchri Studio en de Grote Sociëteit Haagse Club-Plaats Royaal (herensociëteit opgericht in 1748, sinds 1895 gevestigd aan het Lange Voorhout). Het Paleis Lange Voorhout werd in 1990 na lange tijd dienst te hebben gedaan als woon- of werkverblijf voor verschillende Oranjes door Prinses Juliana verkocht aan de gemeente Den Haag en na een verbouwing geopend als museum dependance van het Haags Gemeentemuseum. Sinds 2002 is er het museum Escher in het Paleis gevestigd (gewijd aan het werk van M.C. Escher) dat in de voormalige Amerikaanse ambassade zal komen. De verbouwings- en verhuisplannen van het het museum staan sinds de verhuizing van de ambassade *on hold* vanwege problemen rond de asbestsanering die in

het gebouw moet plaatsvinden. In de tussentijd programmeren platform voor hedendaagse kunst West Den Haag en ANNA Vastgoed & Cultuur diverse tentoonstellingen, debatten, lezingen en evenementen in het gebouw. Op het Lange Voorhout zelf is het wat festivals, markten en culturele programmering betreft drukker dan ooit. Was het culturele leven op straat in het verleden sterk verbonden met haar bewoners, sinds er amper meer particulieren wonen zijn de festiviteiten en andere programmering op de hele stad gericht. De jaarlijkse kermis rond Koninginnedag is naar het Malieveld verhuisd maar op Koningsdag vindt nu onder de linden de Koningsmarkt plaats en zijn er verschillende muziekpodia die het volk vermaken.

Samenvatting

- Op het deel van het Voorhout vanaf de Kloosterkerk tot het huidige paleis Kneuterdijk werden de eerste huizen gebouwd, op de rest van het Voorhout stond her en der een hofstede of huis.
- In het laatste decennium van de 14e eeuw verschenen aan de noordzijde van het Voorhout naast stadskasteeltjes van edelen nieuwe panden in verband met de permanente bewoning van het Binnenhof. Deze werden bewoond door mensen die dienstbaar waren aan het Hof of de edelen die stadskasteeltjes bewoonden.
- Rond 1400 werden daarbij (aan de noordwestkant van het Voorhout) het Predikheerenklooster en de Kloosterkerk gesticht op een perceel dat door Albrecht van Beieren was geschonken en de kerk zou vanaf het begin een belangrijke rol spelen in het gebied. De missen werden druk bezocht en aanzienlijke families lieten aan de kerk eigen kapellen met praalgraven bouwen.
- In de 15e eeuw kwamen voor de ontwikkeling van Den Haag en het Lange Voorhout belangrijke nieuwe bestuursorganen tot stand: het Hof of de Raad van Holland (het hoogste gerechtshof van het graafschap), de Staten van Holland en de Grafelijkheidsrekenkamer.
- De komst van deze drie instituten zorgde ervoor dat rechters, raadsheren, advocaten en rekenmeesters zich in Den Haag bij het Hof vestigden. In de naaste omgeving van de woningen van deze nieuwe klasse bewoners vestigden zich ambachtslieden en dienstverleners. De bebouwing van het Voorhout verspreidde zich meer over de hele lengte en er werden ook huizen gebouwd tegenover de Kloosterkerk zodat de zuidelijke straatwand vorm kreeg en aan de oostkant van het Voorhout.
- Aan het Voorhout stonden de huizen in de 16e eeuw nog schots en scheef ten opzichte van elkaar, alleen aan de Kneuterdijk stonden ze al min of meer op een lijn.
- De oostelijke kant van het Voorhout, inclusief de westgevel aan de kopse kanten van de blokken tussen Vijverberg en Voorhout, was intensief bebouwd met kleine huisjes voor werklieden. Een verklaring voor de meer volkse bewoning aan deze kant was dat het enige vervoerscentrum van de stad er gevestigd was.

- In de 16e eeuw overheerste nog steeds overwegend een landelijke sfeer. Met de aanplant van dubbele rijen lindebomen aan weerszijden werd rond 1539 de landelijke sfeer gecultiveerd. De beplanting legde de vorm van de laan vast. Er kwamen in ieder geval geen straten meer bij en op den duur zorgde de bomenrij ervoor dat er een rooilijn zou ontstaan.
- In de 17e eeuw werd na de Reformatie de laan bevolkt door de nieuwe machthebbers van de Republiek. Een nieuwe groep vormde die van de buitenlandse diplomaten. Bij het vervoerscentrum aan de oostzijde van het Voorhout ontwikkelde zich een nijverheid van hoefsmeden, wielmakers en zadelmakers.
- Tijdens de eerste bouw golf in het Voorhoutgebied werd de rooilijn van de laan zo goed als rechtgetrokken en nog onbebouwde percelen aan de straatzijde volgebouwd.
- Voor de gevels werden paaltjes geplaatst met ijzeren kettingen om een scheiding aan te brengen met de openbare weg. Ook werd de straat tussen 1613 en 1621 geheel geplaveid met rechte bestrating langs de huizen. Op het middengebied werden de oude kronkelige wandelpaadjes verwijderd en werd een brede wandelpromenade aangelegd die met schelpen was bedekt.²¹ Het landelijke gebied veranderde in een deftige laan.
- De bomenrijen aan weerszijden van het schelpenpad werden in de loop der tijd uitgebreid zodat op de groenstroken aan het lange deel (oost-west) naar het oosten toe de rijen zich vermeerderden. Het schelpenpad op het korte deel van het Lange Voorhout (noord-zuid) is breder en heeft drie rijen bomen. De stroken naast het schelpenpad zijn hier eveneens met rijen bomen beplant en zijn tegenwoordig met klinkers geplaveid. De oostelijke strook is extra breed en biedt plaats aan vier rijen bomen. Zo is een bomenrijke openbare ruimte ontstaan die eer doet aan de naam Voorhout.
- Diplomaten brachten uit de buitenlandse hoofdsteden het gebruik mee om in kostbare koetsen door de hoofdstraten rond te paraderen. Het brede en inmiddels gedistingeerde Voorhout was hier uitermate geschikt voor. Om het wandelende en flanerende publiek te beschermen werd de promenade afgezet met hekken, waar voorheen het de verschillende sociale klassen zich mengde op de laan werden deze nu fysiek gescheiden.

- De tweede bouw golf vond in de 17e eeuw plaats rond het Korte Voorhout waar de lommerrijke wandelroute werd verlengd en omzoomd met grote nieuwe panden. Het gebied werd volgebouwd met statige panden voor de heersende klasse.
- In de 18e eeuw veranderde er stedenbouwkundig niet veel aan het Voorhout. Des te meer kreeg de bebouwing in deze periode architectonisch een nieuw gezicht. Omdat veel panden gedurende deze eeuw van een nieuwe gevel werden voorzien, heeft het Lange Voorhout een 18e-eeuwse uitstraling gekregen.
- In de 19e eeuw had de nieuwbouw van een groot pand, later Hotel des Indes, een kleine herstructurering van de noordoostelijke hoek van het Voorhout tot gevolg. Een straatje zou hier verdwijnen (Kalkstraatje) en de doorgang naar de Denneweg werd verbreed.
- Tussen 1881 en 1927 reed er over de korte arm van het Lange Voorhout (van het Toernooiveld naar de Denneweg) een (paarden)tram van lijn 1.
- Op het Lange Voorhout veranderde in de 20e eeuw met name de samenstelling van de bewoners en het gebruik van de huizen. De adel trok grotendeels weg uit de laan, de huizen werden verkocht en werden voortaan vooral gebruikt als kantoorruimte.
- Vlak voor de bevrijding werd tijdens het vergissingsbombardement van het Bezuidenhout door de geallieerden ook het Korte Voorhout geraakt waarbij de hele zuidoosthoek van het Voorhout werd verwoest. Hier werd in 1959 het modernistische ambassadegebouw van de Verenigde Staten opgeleverd naar ontwerp van Marcel Breuer.
- De monumentale panden van het Lange Voorhout worden in de 20e eeuw geliefde locaties voor banken en kantoren. Stedenbouwkundig blijft de situatie onveranderd.

21) Thera Wijsenbeek-Olthuis (red.), Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht, Waanders Uitgevers, Zwolle 1998, p. 79.

Ruimtelijke analyse

Na het bestuderen van de ruimtelijke ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van het Lange Voorhout volgt in dit deel van het onderzoek een beknopte ruimtelijke analyse van het Lange Voorhout in zijn huidige staat. Deze analyse kan behulpzaam zijn in het denken over de inpassing van het gewenste monument voor de trans-Atlantische slavernij.

De ruimtelijke kenmerken van het Lange Voorhout zijn als volgt te karakteriseren:

L-vormige vorm van de laan met onregelmatig stratenpatroon als gevolg van ongeplande totstandkoming (de laan verdubbelt in breedte naar het oosten toe).

Strakke rooilijn van de bebouwing, soms wijkt deze enigszins maar wordt deze 'gecorrigeerd' door lage hekwerkjes.

Pandsgewijze woonhuisbebouwing van 3 tot 4 lagen onder een kap met klassieke geleding met plint, middenbouw en kroon in verschillende architectuurstijlen, hoofdzakelijk afkomstig uit de periode 17e-19e eeuw.

Uitzonderingen op deze bebouwing vormen de Kloosterkerk en stadspaleis Lange Voorhout en Hotel des Indes die door hun forse maat en schaal boven de straatwand uitsteken. Ook de voormalige Amerikaanse ambassade vormt in architectonische zin een buitenbeentje.

Zeer breed straatprofiel, zich verbredend naar het oosten, met daarin ruimte voor verkeers- en verblijffuncties

Hiërarchische opzet in het straatprofiel. Per functie is er sprake van veranderende straatafwerking, beplanting en kleurstelling. De middenberm voor voetgangers is afgewerkt met schelpen. De smalle straten voor het autoverkeer in rode klinkers, de brede trottoirs in smalle klinkers in wisselende patronen. De smalle langgerekte grasvlakken vormen op de lange as een buffer tussen doorgaand autoverkeer en bestemmingsverkeer op de ventwegen. Op de korte as zijn deze vlakken niet met gras maar met klinkers bedekt.

Een uitzondering in dat beeld vormt het open voorplein voor Paleis Lange Voorhout met een verbijzondering in de straatopwerking om het plein te markeren. Het voorplein ligt net verschoven ten opzichte van de as van het Lange Voorhout en vormt een 'vide' in het verder beplante oostelijke deel van de laan.

De in een lijn geplaatste lantaarnpalen en bankjes in de middenberm markeren de langgerekte vorm van de laan.

Zeer groen karakter door de meerdere rijen boombeplanting. Door de bomenrijen zijn er steeds vrije zichtlijnen door en langs het Lange Voorhout. Vanaf de zijden Kneuterdijk, Toernooiveld en Vos in Tuinstraat zijn er zo zichtassen waarvan de middelste over het schelpenpad de hoofdassen vormen.

Hoogteverschillen door de oorspronkelijke ligging op duinlandschap zijn nog licht ervaarbaar.

Diverse kunstwerken en standbeelden hebben in de loop der tijd een plek gekregen op het Lange Voorhout. Ruimtelijke of programmatische samenhang ontbreekt.

Vanuit oostelijke richting

Cultuurhistorische analyse

Introductie

In het voorgaande hoofdstuk is de ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis van het Lange Voorhout in kaart gebracht. Daarin wordt uiteengezet hoe het Lange Voorhout als een van de alleroudste middeleeuwse woongebieden van Den Haag uitgroeide tot chique stadsstraat voor de stedelijke elite, hoe deze was ingericht, door welke bebouwing deze werd geflankeerd en wat voor stadsbeeld dit in het verleden en vandaag de dag heeft opgeleverd. In dit hoofdstuk duiken we in de cultuurhistorische ontwikkeling van het Lange Voorhout, maar nu bekeken door de bril van ons koloniale verleden. Welke krachten, zeker vanaf de zeventiende eeuw, schuilden er achter de ruimtelijke ontwikkeling en het veranderende stadsbeeld? Was er vanaf het moment dat de Republiek intensief handel ging drijven in de wereld sprake van een relatie met de stad Den Haag en de veroverde koloniën? En zo ja, wie waren de hoofdrolspelers en welke sporen zie je daarvan terug in bebouwde omgeving aan en rondom het Lange Voorhout?

Om de totstandkoming van de bebouwing aan het Lange Voorhout vanuit het perspectief van ons koloniale verleden te kunnen begrijpen is het belangrijk om eerst uit te zoomen en terug te kijken op onze nationale koloniale geschiedenis. Dit hoofdstuk begint met een beknopt overzicht van deze geschiedenis, die pakweg vier eeuwen omvat. Deze terugblik doet het lange, complexe en vaak confronterende verleden weinig recht maar biedt wel een historisch kader voor een beter begrip van de stedelijke ontwikkeling in het hart van de stad Den Haag en het Lange Voorhout dat later in de tekst volgt. We maken bij deze reconstructie onder andere gebruik van de verschillende belangrijke onderzoeken die recentelijk binnen deze context zijn verricht, waaronder de publicaties *Staat & Slavernij* (2023), *Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag* (2022) en de tentoonstellingscatalogus van het Haags Historisch Museum *Koloniaal Den Haag. Een onvoltooid verleden* (2022).

Het koloniale verleden van Nederland

De 16e en 17e eeuw: Handelscompagnieën VOC en WIC veroveren de wereld

Al sinds de Griekse en Romeinse Oudheid lieten Europese landen hun begerige oog vallen op exclusieve producten, zoals specerijen, kruiden, zijde, ivoor en goud afkomstig uit gebieden als India, China en Afrika. Handelsreizigers Christoffel Columbus en Vasco da Gama onderzochten in de 15e eeuw manieren om het continent Europa met de voor hen nog onbekende oostelijke delen van de wereld over zee te verbinden en zo de beoogde handel te vergemakkelijken. Ze kwamen op hun reizen in Amerika en India. Machtige Europese landen als Spanje en Portugal koloniseerden hierna delen van die gebieden om daar lokale kostbaarheden weg te halen, in zeeschepen te laden en naar Europa te vervoeren

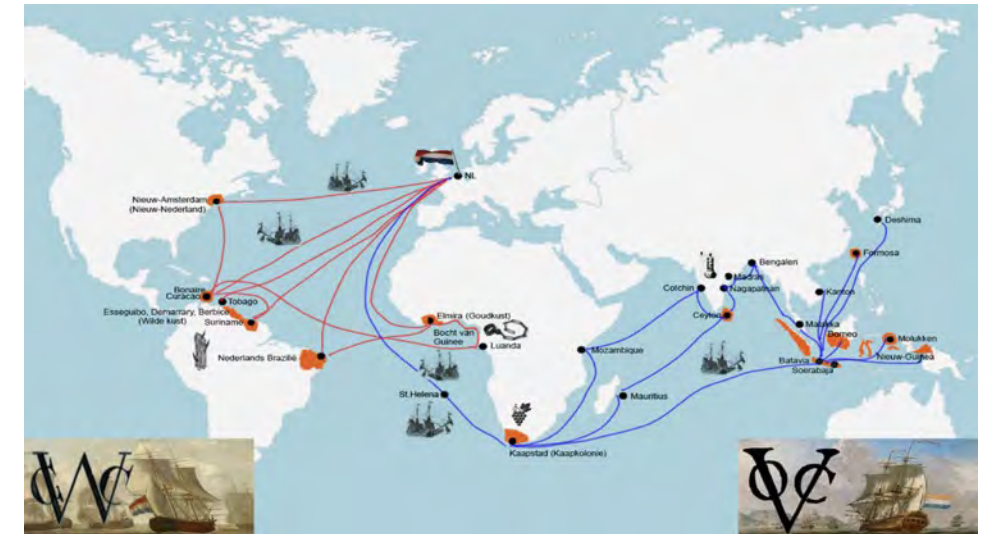

Geromantiseerde schoolplaat van de ontmoeting tussen Cornelis de Houtman opperkoopman van de eerste Hollandse vloot naar Indonesië in 1596 met de sultan van het West-Javaanse Banten (wereldmuseum Amsterdam)

als handelswaar. Met name in Azië werden gewilde luxe producten als gember, kruidnagel, nootmuskaat, kaneel, foelie, thee, suiker en porselein geproduceerd waarvoor men in Europa veel geld neerlegde. Aan het einde van de 16e eeuw raakte Nederland ook in de ban van deze lucratieve internationale handel. In 1595 vertrok een viertal handelsschepen vanuit het eiland Texel op weg naar Azië waarmee de Republiek de eerste zeehandelsroute in oostelijke richting inluidde. Daarna zouden vele schepen onder leiding van verschillende kleine Zeeuwse en Hollandse handelscompagnieën volgen.

Om de slagkracht van de verschillende kleinere en afzonderlijk opererende handelscompagnieën te vergroten werden deze op aanwijzen van J. van Oldenbarnevelt, bestuurder van de Republiek, samengevoegd in een gecombineerde handelscompagnie, de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC). Deze VOC kreeg in 1602 uit naam van de Staten-Generaal een monopolie op alle handel in de Aziatische wateren vanaf Kaap de Goede Hoop. Als gevolg van dit besluit mocht de compagnie over zee verdragen sluiten maar ook oorlogen voeren met concurrerende Europese landen als Spanje en Portugal, de veroverde gebieden innemen, deze vervolgens besturen en er recht te spreken. Overtuigd van de eigen superioriteit was het voor hen vanzelfsprekend dat de gebieden waar zij hun oog op lieten vallen daar zelf niets tegen in te brengen hadden. In de 17e en 18e eeuw breidden de Nederlanders hun macht en gebied uit door op talloze strategische plekken langs de Aziatische zeeën, doorgaans met grof geweld forten te bouwen, handelsposten in te richten en koloniën te stichten. In 1605 wisten ze zich de grootste kruidnagelproductie toe te eigenen door de eilanden Ambon en Ternate op de Molukken in te nemen. In 1619 werden delen van het eiland Java ingenomen en stichtte J.P. Coen er Batavia. Deze stad diende een groot strategisch belang voor de Republiek. Het was de plek waar alle Nederlandse handel in Indië langskwam.²² Daarnaast werd Sri Lanka, toen nog Ceylon, in 1638 ingenomen voor de kaneelhandel. Ook werden er handelsposten opgezet in Thailand (toen Siam), India en Japan.

Naast de VOC was ook West-Indische Compagnie (1621-1792) operationeel als handelscompagnie. Deze richtte zich juist weer op de handel rondom de Atlantische Oceaan, in Noord- en Zuid-Amerika en West-Afrika. Net als in Indië

De koloniale gebieden in kaart gebracht (Barbara Henkes/Trouw 17 augustus 2023)

kreeg de WIC van de Staten-Generaal het alleenrecht op kolonisatie, handel, bestuur en rechtspraak ter plekke. Onder de WIC werden kolonies gesticht, zoals Nieuw-Nederland in rondom het huidige New York en Nederlands-Brazilië (1624). In 1634 veroverde de WIC Curaçao op de Spanjaarden en in de jaren daaropvolgend namen ze Bonaire, Aruba, Sint Eustatius, Sint Maarten en Saba in. Aan de noordkust van Zuid-Amerika werd in 1667 Suriname ingelijfd. Anders dan bij de VOC werd aan deze kant van de wereld niet alleen handel gedreven in goederen en producten maar nadrukkelijk ook in mensen. De WIC verwierf het monopolie op de trans-Atlantische handel van tot slaaf gemaakten. Dit betekende dat zij in West-Afrika mensen gevangen namen of kochten die ze vervolgens in slavenschepen vervoerden naar de Nederlandse koloniën in Noord- en Zuid-Amerika. Daar werden de tot slaaf gemaakten op mensonterende wijze gedwongen tot zware arbeid op de plantages die de WIC ter plekke aanlegde voor het verbouwen van producten als koffie, cacao, katoen en suiker. Die producten werden vervolgens weer mee terug genomen naar Europa en verhandeld. Dit proces staat bekend als de driehoekshandel tussen Europa, Afrika en Zuid-Amerika. Uiteindelijk verloor de WIC het monopolie op de handel in producten aan concurrerende landen. Wel behield zij het alleenrecht op de handel in tot slaaf gemaakten en het bestuur over enkele kleinere kolonies, zoals

22) In 1816 brachten de Nederlandse kolonisten delen van het land onder één regering onder de naam Nederlands-Indië.

De slavenmarkt in Recife (vroeger Mauritsstad) door Zacharias Wagener, ca. 1637–1641 (ANP/ AKG/ Kupferstichkabinett)

de handelsknooppunten in Afrika, Suriname en de genoemde eilanden in het Caribisch gebied.

De slavernij was overigens niet alleen toe te schrijven aan de WIC. Ook in de VOC speelde de handel in tot slaafgemaakte een aanzienlijke rol in de bedrijvigheid. De VOC faciliteerde de handel van tot slaaf gemaakten door bijvoorbeeld schepen uit het netwerk beschikbaar te stellen en door gebruik te maken van door hen verrichtte arbeid. Waar de WIC bij de westelijke delen van de wereld plantagekoloniën had opgezet en waar men West-Afrikaanse tot slaaf gemaakten inzette voor arbeid was dit in Indië iets anders. Daar maakte men op het land hoofdzakelijk gebruik van de lokale bevolking maar had men aanvullende handen nodig voor het opzetten en in stand houden van de bebouwde omgeving van de koloniën en de handelsposten. Mensen, vaak afkomstig uit het huidige India, Sri Lanka, Maleisië, de Filipijnen en de Indonesische eilanden Bali, Sulawesi en Sumatra werden er gedwongen om te werken aan de bouw en het onderhoud van de nederzettingen, verdedigingswerken en havens.²³

23) Rond 1750 leefden er naar schatting zo'n 75.500 tot slaaf gemaakten in de Aziatische VOC-nederzettingen. Via: decorrespondent.nl/7479/over-deze-nederlandse-slavernijgeschiedenis-hebben-we-het-nooit/91614dcd-528b-0ad8-0c70-0339c84a1e66.

De 17 en 18e eeuw: De Republiek profiteert economisch

Gedurende de 17e en 18e eeuw nam de Republiek op het wereldtoneel in militair opzicht (vooral op zee) een vooraanstaande positie in. Na Engeland stond de Republiek wereldwijd op de tweede plek qua omvang van het koloniaal bezit en handelsposities. Deze periode van intensieve wereldhandel zorgde voor een immense welvaart in de Republiek. Met name Hollandse steden die gunstig waren gesitueerd langs waterverbindingen en daarnaast beschikten over een zeehaven, profiteerden en floreerden in deze periode. Dit waren steden als Middelburg, Hoorn, Leiden, Haarlem, Rotterdam, Delft, Dordrecht, Vlissingen en Amsterdam. Den Haag beschikte in tegenstelling tot de genoemde steden niet over een zeehaven en kon daarmee geen directe handel drijven met de koloniën. De staf speelde als bestuurlijk brandpunt van de Republiek wel een essentiële rol in het faciliteren van de wereldhandel, waarover later uitgebreid meer. De slavernij economie was een belangrijk verdienmodel en vormde de kurk waarop de samenleving dreef (vergelijkbaar met het economisch belang dat de Rotterdamse haven vandaag de dag heeft voor de Nederlandse economie).²⁴ De economische vooruitgang maakte het mogelijk om steden planmatig uit te breiden en rijk gedecoreerde bestuurlijke gebouwen als stadhuisen, waterschapshuizen en tuchthuizen te bouwen naar ontwerp van de beste architecten. Ook stadspoorten, waag- en marktgebouwen, militaire gebouwen en ziekenhuizen straalden het stedelijke succes uit. Imposante veemgebouwen, scheepswerven en andere aan de haven gerelateerde bouwwerken flankeerden de waterverbindingen. Handelaren en koopmannen bouwden fraaie woonhuizen met rijke interieurs voor henzelf en hun inwonende personeel dat zij vaak uit de koloniën verscheepten. Om de drukke stad te ontvluchten bouwde de stedelijke elite grote stadswoning en imposante buitenplaatsen in landelijke gebieden. Men gaf opdracht tot het maken van manshoge familieportretten en andere kunstwerken om hun status te bevestigen. De rijkdom was niet alleen een zaak van de stedelijke bovenklasse maar sijpelde direct door tot alle lagen van de bevolking. De internationale zeevaart zorgde voor veel lokale werkgelegenheid, werklieden werden ingezet voor de bouw en bevoorrading van de slavenschepen en voor de distributie en opslag aan land.²⁵ Daarbij groeide ook de belastingopbrengsten door de economische verrichtingen in de koloniën.

24) iisg.amsterdam/en/news/slavernijonderzoek-pers.

25) www.universiteitleiden.nl/nieuws/2019/07/de-impact-van-de-slavenhandel-op-de-nederlandse-economie.

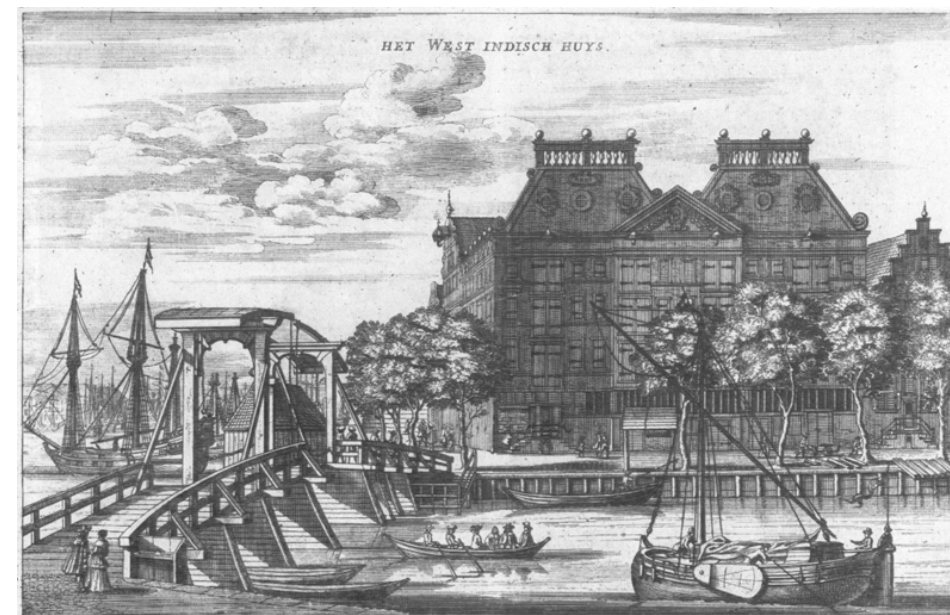

Prent van Hendrik de Leth, met daarop een slavenschip Beeckesteyn van de West-Indische Compagnie (WIC) afgebeeld, eerste helft 18e eeuw (Stadsarchief Amsterdam)

Die periode waarin handel, kunst en wetenschap als gevolg van de goederen – en mensenhandel in de koloniën tot een hoogtepunt kwamen werd lange tijd aangeduid als de Gouden Eeuw. De bebouwing van onze historische steden, die vandaag de dag vanwege hun architectuur en kunst vaak een beschermde monumentale erfgoedstatus status hebben komen voort uit deze economische en maatschappelijke bloeiperiode, die elders ten koste ging van talloze mensenlevens.

De 18e en 19e eeuw: einde van de 'Gouden Eeuw' en afschaffing van slavernij

Het einde van 18e eeuw luidde een periode van economische neergang in en resulteerde in 1795 in de ondergang van de Republiek. Na een korte periode van Franse overheersing, ging Nederland in 1813 verder als Koninkrijk der Nederlanden. De Engelsen veroverden aan het eind van de 18e eeuw de belangrijkste handelsposten waarmee de Nederlandse handel in Azië drastisch afnam en de schulden van de handelscompagnieën opliepen. Het leidde tot het faillissement van de WIC in 1792 en later in 1799 ook van de VOC. Een groot deel van het territoriale bezit moest worden opgegeven met uitzondering van het latere Indonesië, de Nederlandse Antillen en Suriname. Onder internationale druk verbood koning Willem I in 1814 schoorvoetend de handel in tot slaaf gemaakten in Nederland, maar pas in 1860 werd de slavernij definitief afgeschaft

Het West-Indisch Pakhuys op Rapenburg in Amsterdam, gebouwd in 1642 (Stadsarchief Amsterdam)

in Nederlands-Indië en enkele jaren later in 1863 in Suriname en de Caribische eilanden. Nederland behoorde daarmee tot een van de laatste Europese landen die hiertoe overgingen, na Engeland in 1833 en Frankrijk in 1848 waar de inzichten over democratische waarden en vrijheden van de mens eerder kantelden. Het besluit tot afschaffing van de slavernij in Nederland werd pas genomen nadat de elite er zeker van was gesteld dat economische zekerheden niet zouden verdwijnen.²⁶ Pas na de afspraak dat plantage-eigenaren door de Nederlandse overheid werden gecompenseerd voor de geleden financiële schade, gingen de bestuurders in Nederland overstag. Ter illustratie, de Amsterdamse firma Insinger & Co die plantages runde in Suriname, ontving van de Nederlandse regering pakweg het equivalent van 4 miljoen euro voor de uitkoop van ruim 1.200 tot slaafgemaakten. Daarnaast werd er voor Suriname afgesproken dat de vrijgelaten personen nog tien jaar lang op de plantages werkzaam moesten blijven.²⁷ De slavernij economie, de teelt en handel in producten als cacao, tabak

26) www.trouw.nl/binnenland/bij-de-afschaffing-van-de-slavernij-speelden-vooral-de-belangen-van-de-kolonisator-be67a275/.

27) nos.nl/artikel/2512378-de-insingers-grootverdieners-tijdens-de-slavernij-nemen-eigen-rol-onder-de-loep.

en suiker, werd nadien in licht gewijzigde vorm voortgezet door gebruik te maken van contractarbeiders uit landen als China, Brits-Indië en Nederlands-Indië. De werkomstandigheden ter plekke verbeterden overigens niet of nauwelijks. Ook op eigen bodem konden ondernemingen blijven doorgroeien als gevolg van de handel met de koloniën. Er werden bedrijven en fabrieken opgericht die op hun beurt juist leverden aan de koloniale gebieden. Het ging dan bijvoorbeeld om textiel en bouwmaterialen voor de aanleg van infrastructuur, droogdokken en loodsen. De koloniale banden vormden tot aan halverwege de twintigste eeuw een van de belangrijkste bronnen van inkomsten voor Nederland.

De 20e eeuw: zelfstandigheid

Een mondiaal proces van dekolonisatie bracht in de periode 1945-1975 zelfstandigheid voor vrijwel alle gekoloniseerde landen in Afrika en Azië nadat deze vanaf de 16e eeuw waren veroverd, leeggeplunderd, verdeeld en op hardhandige wijze bestuurd door Europese landen die meenden daar recht op te hebben. Ook Nederland verloor in dit proces de regie over de koloniën. Direct na de beëindiging van de Tweede Wereldoorlog, ving in 1945, een onafhankelijkheidsoorlog aan met Indonesië, waarin het Nederlandse leger extreem geweld gebruikte voordat het land in 1949 door Nederland als onafhankelijk werd erkend en verder ging als Republiek Indonesië. In 1954 werd de zelfstandigheid van de Nederlandse Antillen uitgeroepen en in 1975 werd Suriname een zelfstandige republiek. Na de onafhankelijkheid kwamen grote migratiestromen op gang vanuit de voormalige koloniën naar Nederland, ingegeven door de zoektocht naar betere economische en maatschappelijke mogelijkheden. Het begin van de jaren vijftig werd gemarkeerd door de komst van mensen uit de Indonesische archipel, de jaren zeventig, vooruitlopend op de naderende verzelfstandiging, uit Suriname, en na automatisering van de lokale petrochemische industrie volgden inwoners uit de Nederlandse Antillen. Zij en jongere generaties maken sindsdien onlosmakelijk deel uit van de gelaagde Nederlandse migratiesamenleving.

De stad Den Haag door de lens van het koloniale verleden

De 17e en 18e eeuw: Den Haag en het buitenlandbeleid

Den Haag had als stad een afwijkende relatie met de gekoloniseerde gebieden dan andere grote Hollandse handelssteden als Amsterdam, Rotterdam, Delft en Leiden. De stad was ten tijde van de 17e eeuw een veel kleinere speler op het vlak van de wereldhandel dan de genoemde Hollandse steden, doordat het niet beschikte over een volwaardige zeehaven en er geen goederen of producten met schepen binnen gevoerd konden worden. (De zeehaven in Scheveningen kwam pas in de twintigste eeuw tot stand).

Ook had Den Haag (tot aan 1803) geen stadsrechten waardoor het geen vertegenwoordiging kon afvaardigen in de Staten van Holland en ook niet kon beschikken over 'kamers' in de VOC en WIC. Het ontbreken van directe tastbare handelsrelaties betekende echter niet dat Den Haag niet profiteerde van de overzeese 'successen'. De stedelijke elite van Den Haag was er alles aan gelegen om ook mee te doen aan de handel en mee te liften op de mogelijkheden die andere steden boden.²⁸ De stad Den Haag droeg bovendien als regeringscentrum ten tijde van de Republiek en later als monarchie nadrukkelijk bij aan de handel die de andere steden konden drijven met de koloniën. Sterker gesteld, de hofstad vormde het bestuurlijke fundament onder het creëren, faciliteren en versterken van de koloniale economie, en daarmee ook de mensenhandel die daar onderdeel van uitmaakte.

Het Binnenhof was het epicentrum waar landelijk beleid werd gemaakt ten aanzien van de koloniën. De VOC en de WIC kregen er de vrijbrief van de Staten-Generaal om overzee te werken aan de koloniale expansie. Er was intensief contact tussen het landsbestuur en de aanvoerders van de handelscompagnieën. De bestuurlijke uitvoering van het buitenlandbeleid werd weliswaar aan lokale

28) Raymond Schuetz & Joelle Glerum, Den Haag: de koloniale handelsgeest en de bestuurlijke mentaliteit, 1600-1940, in: E. Captain, G. Oostindie, V. Smeulders, **Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag**, Boom Amsterdam, 2022, p. 74-77.

De Ridderzaal op het Binnenhof tijdens de Grote Vergadering van 1651 (Rijksmuseum Amsterdam, via www.europeana.eu)

gouverneurs overgelaten omdat de afstand tussen overzeese gekoloniseerde gebieden en de Republiek nu eenmaal te groot was, maar in hoofdlijnen werden het buitenlandbeleid steeds in Den Haag bedacht en vastgesteld. Ook werden er in de Staten-Generaal steeds nationale kwesties rondom slavernij besproken en bediscussieerd. Zo werd er gesproken over de vraag of een tot slaaf gemaakte na verscheping naar Nederland dezelfde juridische positie had als andere Nederlanders. En of een huwelijk tussen een vrijgemaakte zwarte vrouw en een plantage-eigenaar rechtsgeldig was, en wat dit betekende dit voor eventuele nazaten.²⁹ De banden van Den Haag met de koloniën waren daarmee meer impliciet omdat deze niet zozeer gevat waren in tastbare handelswaar die zoals elders de zeehavens binnenvoer, maar vooral school in de vele personen van de

bestuurlijke elite die op een of andere manier bijdroegen aan het buitenlandbeleid en daarmee de slavernij-economie. Vanaf het Binnenhof stelden zij wetten op, toetsten en spraken zij recht en voerden zij beleid uit waarmee de koloniale expansie steeds werd gestut. Bestuurders en raadsleden opereerden in nauwe nabijheid van stadhouders en later met de koningen van Oranje-Nassau en namen vanaf 1848 zitting in het parlement. Als gevolg van dit bestuurlijke vangnet kon de Republiek eeuwenlang een wereldwijde territoriale toppositie innemen en financieel floreren.

Haagse stedelijke elite bouwt stadspaleizen rondom het Binnenhof

De rijkdom die in de koloniën vergaard werd, stelde gedurende de 17e tot aan het begin van de 18e eeuw nadrukkelijk in bebouwde omgeving van de stad Den Haag. Dit was onder meer zichtbaar in het hart van de stad door de bouw van bestuursgebouwen en andere bestuurlijke voorzieningen en in de aanwezigheid van logementen voor afgevaardigden uit de provinciën of vertegenwoordigers van handelscompagnieën en admiraliteiten. Daarnaast is het ook terug te zien in de aanleg, verbetering en beplanting van wegen, straten en pleinen in die tijd. Door het machtige politieke centrum dat zich aan het Binnenhof had ontwikkeld werd de hofstad in de 17e eeuw bovendien een aantrekkelijke vestigingslocatie voor koopmannen uit andere handelssteden die zich met een tweede woning of verblijf in de eerdergenoemde logementen zo dicht mogelijk bij het Binnenhof positioneerde, in de hoop op succesvolle politieke lobby. Maar vooral veranderde het stadsbeeld door de persoonlijke vermogens die de stedelijke elite opbouwde als gevolg van de handelsrelaties. De Haagse upper class bezat op grote schaal aandelen in de handelscompagnieën of investeerden via obligaties in de plantages die er waren opgezet. Daarnaast vestigde ze zich met tweede huizen in andere handelssteden waardoor zij alsnog lucratieve posities als bewindhebber binnen de handelscompagnieën konden bekleden. Haagse bankiers verstrekten leningen aan plantagehouders, juristen adviseerden in geval van geschillen en Haagse notarissen legden de afspraken keurig vast.³⁰

Dit geoliede systeem maakte heel veel mensen in Den Haag schathemelijk en stelde hen in staat luxe herenhuizen voor zichzelf te bouwen in de buurten

29) mappingslavery.nl/kaarten-2/kaarten-nederland/den-haag/.

30) Marie Christine van der Sman, Haagse elite en koloniale belangen, in: E. Captain, G. Oostindie, V. Smeulders, **Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag**, Boom Amsterdam, 2022, p. 54.

De Kneuterdijk en het Lange Voorhout, ets en gravure, ca.1702 (Haags Gemeentearchief)

grenzend het Binnenhof, waaronder het Lange Voorhout, aan de Vijverberg en het Noordeinde. Sprekend voorbeeld is de bouw van het eerdergenoemde opvallende Hollands-classicistisch Mauritshuis (1644) pal naast het Binnenhof. Opdrachtgever van dit woonhuis was graaf Johan Maurits van Nassau Siegen die er na zijn WIC-gouverneurschap in Brazilië ging wonen.³¹ Hij verdiende zijn geld door op Braziliaanse plantages suiker te produceren met gebruik van zwarte tot slaaf gemaakten uit West-Afrika.. Het 'suikerpaleis' zoals het gebouw ook werd genoemd, zou in 1822 een nieuwe functie krijgen van museum. Van later datum is het Paleis Kneuterdijk. Dit door Daniel Marot ontworpen stadspaleis werd in 1717 in gebruik genomen als woonhuis van familie Van Wassenaer Obdam, en kwam later in 1816 in handen van het koninklijk huis. Opdrachtgever J.H. van Wassenaer Obdam was gecommiteerde van de Staten-Generaal en lid van de Raad van State. In 1613 liet François van Aerssen, die tot dan toe als een van de rijkste mannen van de stad gold, enkele panden aan het Lange Voorhout

31) Martine Gosselink & Erik Odegard, **Sporen in de stad: Mauritshuis, Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag**, Boom Amsterdam, 2022, p. 271-274.

Zicht op het Mauritshuis, tekening door J.F. Valois (1778-1853), ca. 1800 (Haags Gemeentearchief)

Het Lange Voorhout gezien naar de Kneuterdijk met links het huis van François van Aerssen van Sommelsdijck, pentekening, ca. 1640 (Haags Gemeentearchief)

Het huis van W.D.A.M. baron van Brien en van de Groote Lindt aan het Lange Voorhout, het latere Hotel des Indes, ca. 1859 (Haags Gemeentearchief)

De maaltijd in gevaar. Stillleven met zwarte bediende en papegaai, Jan Davidsz de Heem, 1641 (Museum van de Stad Brussel)

Het voormalige huis van A. Patras, begin 19e eeuw bewoond door A. van Hope, ca. 1840 (Haags Gemeentearchief)

samenvoegen en moderniseren tot een stadspaleis. Verderop aan het Lange Voorhout bouwde Baron van Brien en van de Groote Lindt op zijn beurt een pièd-a-terre om bijvoorbeeld feesten te kunnen geven wanneer hij de stad aandeed. Na zijn dood werd het pand verkocht en na verbouwing in gebruik genomen als hotel Des Indes.³²

Ook de prins en van Oranje profiteerden in de zogenoemde Gouden Eeuw. De koloniale winsten spekten de staatskas én de privérekening van de Oranjes, waarmee ook zij de bouw van nieuwe onderkomens wisten te financieren.³³ Stadspaleis Noordeinde werd in 1636-1649 door architect Jacob van Campen verbouwd in opdracht van stadhouder Frederik Hendrik. Dan was er Huis ten Bosch, dat in 1645 werd opgetrokken als zomerverblijf voor de Oranjes en

32) www.monumenten Zorg Den Haag.nl/sporen-van-smaragd/hotel-des-indes.

33) Jan Breman, 'Koloniale onvrije arbeid in negentiende-eeuws Nederlands-Indië', in: R.M. Allen, E. Captain, M. van Rossum, U. Vyent, **Staat & Slavernij. Het Nederlandse koloniale slavernij-verleden en zijn doorwerking**, Atheneum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 2023, p. 178-180.

halverwege de 18e eeuw werd uitgebreid door architect Marot. Het stadspaleis aan het Lange Voorhout dat de Franse koopman op een VOC schip Anthony Patras, liet bouwen was zo representatief en luxe, dat koning Willem II het in 1848 aankocht als residentie voor de Oranjes. Het interieur van al deze woningen was doorgaans weelderig gedecoreerd, bedoeld om de rijkdom tentoonspreiden en de sociale status te bevestigen. Niet zelden waren er luxe goederen en meubelstukken in het interieur opgesteld die men uit de koloniën had verkregen. Porselein, zilver, natuurhistorische voorwerpen, maar ook grote atlanten en wereldbollen waarin de territoriale relaties werden getoond vormden pronkstukken in het interieur.³⁴

De 19e en 20e eeuw: Ministerie- en kantoorgebouwen

Na een periode van neergang die het einde van de VOC en WIC betekende volgde in de eerste helft van 19e eeuw opnieuw een periode van economische opgang die sterk verbonden was met de koloniale gebieden en net als in de 17e en 18e eeuw ruimtelijke sporen achterliet in het hart van Den Haag, en het Lange Voorhout. Na de Franse overheersing eindigde in 1813 de Republiek en veranderde Nederland in een koninkrijk. Het exclusieve recht en het beleid met betrekking tot het buitenlandse grondbezit ging vanaf dat moment direct over aan de vorsten die in Den Haag regeerden en op steenworp afstand van het Binnenhof in hun stadspaleizen resideerden. Het in stand houden en het versterken van de koloniale belangen bleef ook onder regie van het koningshuis erg belangrijk. Men hechtte aan het koloniale gezag als een vanzelfsprekend recht en profiteerden ook indirect van de financiële baten die ermee gepaard gingen.³⁵ De nationale schatkist bleef op constante wijze gevuld via het in 1830 ingevoerde cultuurstelsel. Dit was een dwangbelastingstelsel waarin inwoners van Nederlands-Indië verplicht werden een deel van hun inkomen af te staan aan Nederland. Handel in koloniale gebieden werd ook in het koninkrijk flink aangemoedigd. Koning Willem I was in 1824 zelf de oprichter van de N.V. Nederlandsche Handel-Maatschappij met het doel de onder de VOC opgebouwde handelsrelaties tussen Nederland en overzeese gebieden (vooral Nederlands-Indië) georganiseerd voort te zetten. In Nederlands-Indië inde het bedrijf onder andere belasting in natura, zoals suiker.

34) Marie Christine van der Sman, Haagse elite en koloniale belangen, in: E. Captain, G. Oostindie, V. Smeulders, **Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag**, Boom Amsterdam, 2022, p.53.

35) Gert Oostindie, Het huis van Oranje-Nassau, Den Haag en de koloniale geschiedenis, in: E. Captain, G. Oostindie, V. Smeulders, **Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag**, Boom Amsterdam, 2022, p.117-119.

Vestiging van de Nederlandse Handel-maatschappij in Batavia (Wikipedia)

Verder was de NHM actief als handelsbedrijf, transporteur en staatsbankier.³⁶ Het rijksmonumentale neo-renaissancistische kantoor van de handelsmaatschappij op de hoek Kneuterdijk en Lange Vijverberg, in 1920 ontworpen door architecten J. en M.A. van Nieukerken, vormt een directe verwijzing naar deze geschiedenis.³⁷ Vanaf 1848 werd Nederland een constitutionele monarchie en kwam de verantwoordelijkheid voor het binnen- en buitenlandsbeleid onder het parlement. Rondom het Binnenhof werden nieuwe ministeriegebouwen en nationale instituten opgericht. In 1860 kreeg het Ministerie van Koloniën, dat verantwoordelijk was voor de omgang met en het financiële beleid van de overzeese gebieden van het koninkrijk, een representatief gebouw aan het Plein, dat in eclectische stijl werd ontworpen door rijksbouwmeester W.N. Rose. De formaliteit van de architectuur

36) historiek.net/nederlandsche-handel-maatschappij-nhm-1824/83034/.

37) rijksmonumenten.nl/monument/459722/voormalig-kantoor-van-de-nederlandsche-handelsmaatschappij-den-haag/.

Regentenkamer van het Ministerie van Koloniën, 1981 (Haags Gemeentearchief)

benadrukte het belang en de waarde van het desbetreffende ministerie voor het land. In de aankleding van het interieur trof men elementen die verwezen naar de koloniën. In de regentenkamer van het ministeriegebouw hingen ruim 60 portretten van gouverneur-generaals die operationeel waren geweest in Nederlands-Indië en de wapenschilden op het plafond verwijzen naar plekken als Batavia, Surabaya, Tegal en Makassar in de koloniën.³⁸

38) Met de naoorlogse verzelfstandiging van de koloniën werd het ministerie (dat verschillende naamsveranderingen had ondergaan) in 1959 opgeheven en in gebruik genomen door het ministerie van Binnenlandse Zaken.

Bezoek van Indische vorsten t.g.v. de inhuldiging van koningin Wilhelmina, mogelijk in het ministerie van Koloniën, 1898 (Haags Gemeentearchief)

Met de afschaffing van het cultuurstelsel in 1870, kwam een einde aan de solide inkomstenbron voor de landelijke schatkist. Particuliere ondernemingen werden daarom actief aangemoedigd door de Nederlandse overheid om in de koloniën te investeren. Niet alleen om geld te verdienen maar ook om er zogenaamd werkgelegenheid en cultuur te brengen. Met name Amsterdamse en Haagse ondernemers waren op grote schaal actief in de koloniën, met een bijzondere nadruk op het eiland Java.³⁹ In 1910 waren er 159 N.V.'s (zogenaamde cultuurondernemingen) in Den Haag gevestigd met activiteiten in Nederlands-Indië, met een gezamenlijk kapitaal van 327 miljoen gulden.⁴⁰ De ondernemingen

39) Henk den Heijer & Gerard de Kok, Haagse bedrijven in koloniale zaken, in: E. Captain, G. Oostindie, V. Smeulders, **Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag**, Boom Amsterdam, 2022, p.129-131.

40) Henk den Heijer & Gerard de Kok, Haagse bedrijven in koloniale zaken, in: E. Captain, G. Oostindie, V. Smeulders, **Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag**, Boom Amsterdam, 2022, pp. 130-131

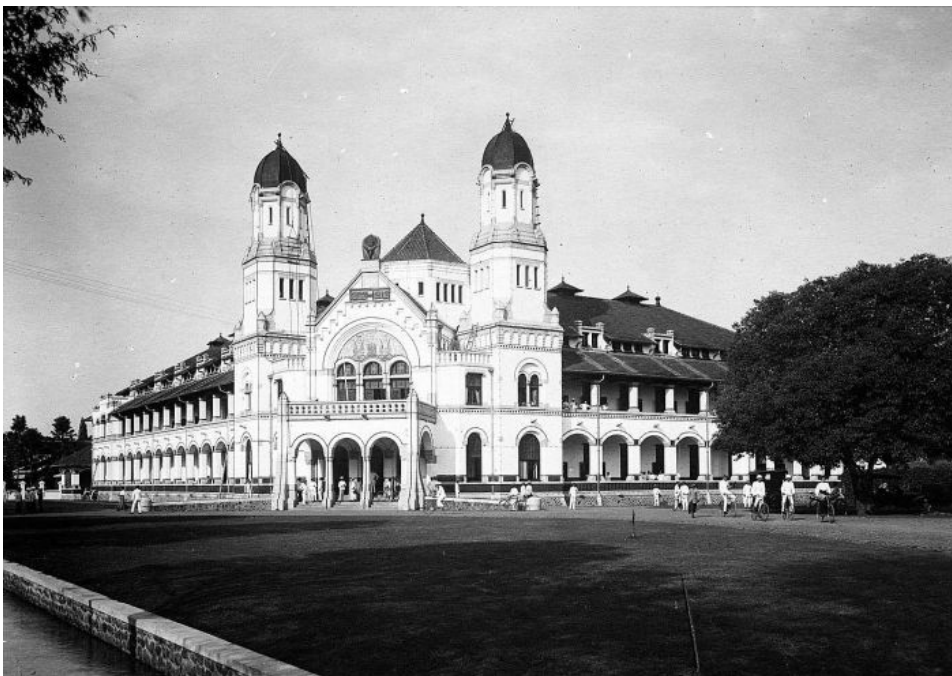
Prinsessegracht 21, gebouw van de Billiton Mij.

Kantoorgebouw van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Exploitatie van Petroleumbronnen aan Carel van Bylandtlaan (Haags Gemeentearchief)

hadden vaak hun hoofdvestiging in Den Haag, opnieuw vanwege de nabijheid van de politieke macht. In de koloniën werden vestigingen opgezet om daar ter plekke vruchtbare natuurgebieden te cultiveren en door middel van dwangarbeid gereed te maken voor landbouw, die vervolgens door de lokale bevolking werd bewerkt. De producten zoals koffie, rijst, suiker en rubber werden vervolgens geëxporteerd naar Europa.

Daarnaast waren er in de koloniale gebieden ook belangrijke grondstoffen beschikbaar die Nederland, ten tijde van industrialisering van de samenleving erg goed konden gebruiken. Er werden in het buitenland mijnen opgezet voor bijvoorbeeld de winning van steenkolen en goud. De Haagse N.V. Billiton (met Koning Willem III als een van de grootaandeelhouders) won vanaf 1860 tot aan 1949 tin en erts op het eiland Belintung voor de kust van Sumatra in Nederlands-Indië en bauxiet in Suriname. Architectuur werd ingezet om de prestige van de

Het hoofdkantoor van de Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij in Semarang, 1902 (Collectie Wereldmuseum, v/h Tropenmuseum)

onderneming uit te dragen. Het bedrijf Billiton was in eerste instantie nog met hoofdkantoor en woonhuis gevestigd in de Kazernestraat, maar in 1938 ontwierp architect Co Brandes een nieuw luxe kantoorpand aan het Couperusplein. Een ander machtig Haags bedrijf dat tot bloei kwam door de overzeese grondstoffenhandel was de in 1890 opgerichte Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Exploitatie van Petroleumbronnen dat zich richtte op oliewinning, raffinage en transport van ruwe olie. Tot 1920 werd het grootste deel van de winst in Nederlands-Indië behaald. Het bedrijf beschikte sinds 1917 over een imposant hoofdkantoor in eclectische architectuurstijl aan Carel van Bylandtlaan, eveneens ontworpen door eerdergenoemde J. en M.A. van Nieukerken.⁴¹

En zo waren er nog vele andere bekende ondernemingen in het centrum van Den Haag gevestigd die in de 19e eeuw groot werden door het ontplooiën

van economische activiteiten in de koloniën en met hun kantoorgebouwen een stempel drukten op de stad.⁴² Zo was de Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij (1863) gevestigd in Den Haag. De onderneming richtte zich op de aanleg en exploitatie van spoorlijnen voor reizigers en goederen op het eiland Java. Het kantoor, dat werd ontworpen door Amsterdamse architect B.J. Ouëndag die de gevel voorzag van referenties aan Nederlands-Indië, vond men aan de Wassenaarseweg (sinds 1972 de Zuid-Afrikaanse ambassade).⁴³ De Indische verzekeringmaatschappij Nillmij werd opgericht in 1859 en had naast een hoofdkantoor in Batavia, sinds 1929 ook een vestiging in Den Haag aan de Plaats, schuin tegenover de Nederlandsche Handel-Maatschappij. In de gestileerde tegeltableaus op de gevel vindt men verwijzingen naar Batavia.⁴⁴

Ook de ondersteunende dienstensector profiteerde van de economische activiteiten in de koloniën. Verschillende bedrijven leverde logistieke ondersteuning, financiering, organisatie, administratie en (juridisch) advies. Aan de Korte Vijverberg vond men de door architect C. Elffers in 1932 ontworpen Haagse vestiging van de N.V. Rotterdamse Lloyd die sinds 1831 goederen en passagierstransport verzorgde richting Nederlands-Indië. Het Rotterdamse Muller & Co vestigde zich met een filiaal aan het Lange Voorhout. Bank Heldring & Pierson (nu onderdeel van ABN AMRO) zag in 1879 in Den Haag het licht. De onderneming, die de financiële belangen behartigde van ondernemingen die actief waren in de koloniën zoals de Nederlandsch-Indische Suikerunie, opereerde vanuit een gebouw aan de Korte Vijverberg dat werd ontworpen door B. Hoogstraten. Ook bankiersfirma P.J. Landry die betrokken was bij de financiering van koloniale ondernemingen vond een plek in een voormalige woning aan het Lange Voorhout. De in 1919 in Den Haag opgerichte Koninklijke Luchtvaartmaatschappij voor Nederland en Koloniën, de huidige KLM, verzorgde vanaf 1931 lijndiensten naar Batavia en vanaf 1934 naar de Antillen en Suriname. Het kantoor bevond zich in eerste instantie op een bescheiden verdieping aan de Herengracht 13, in het gebouw van het Odeon theater. Omdat de zaken voorspoedig gingen verhuisde

42) In 2012 gaf Gemeente Den Haag met het project Sporen van Smaragd opdracht om het gebouwde Nederlands-Indisch erfgoed in de Hofstad uit de periode 1853-1945 in kaart te brengen. Een groot aantal van deze geïnventariseerde bouwwerken zijn te zien via de website Sporen van Smaragd. www.monumentenzorgdenhaag.nl/sporen-van-smaragd.

43) www.monumentenzorgdenhaag.nl/sporen-van-smaragd/nederlandsche-indische-spoorweg-maatschappij#:~:text=In%201915%20verhuisde%20het%20hoofdkantoor,Um%201800'%20Dbeweging.

44) www.monumentenzorgdenhaag.nl/sporen-van-smaragd/nillmij.

41) www.monumentenzorgdenhaag.nl/monumenten/carel-van-bylandtlaan-30.

Bank Heldring & Pierson aan de Korte Vijverberg, datering onbekend (Het Nieuwe Instituut)

de onderneming in 1925 en trok het in een bestaand complex van H.P. Berlage aan de Hofweg 9, in afstand nog dichter op bestuurlijke brandpunt van het Binnenhof. In 1936 ontwierp Dirk Roosenburg een monumentaal hoofdkantoor voor 1800 medewerkers en directie van de KLM aan de Badhuisweg (nu Plesmanweg).⁴⁵

Naast het oprichten van monumentale kantoorgebouwen betrokken de oprichters, directies en bestuursleden van deze ondernemingen in die periode bestaande woningen aan het Noordeinde, de Vijverberg en het Lange Voorhout, verbouwden deze of voegden naar eigen smaak samen.

Met de verzelfstandiging en dekolonisatie in de jaren vijftig van de vorige eeuw, kwam er een einde aan de op slavernij gedreven economie. Bedrijven in de Republiek Indonesië werden genationaliseerd, de plantage-economie kreeg een andere vorm. De opgebouwde rijkdom in de koloniën verdampte grotendeels. De adel en notabelen trokken weg uit het centrum van Den Haag richting villawijken in de buitengebieden. Op het Lange Voorhout veranderde in de 20e eeuw de samenstelling van de bewoners en het gebruik van de huizen. De grote woonhuizen werden verbouwd tot kantoren, of deze werden opgesplitst tot behapbaardere proporties. Veel van de Haagse ondernemingen die hun oorsprong hadden in de koloniale gebieden groeiden uit tot multinationals en zetten hun werkzaamheden elders op de wereld voort. De connecties met de koloniën werden minder nadrukkelijk in het centrum van Den Haag en het chique Lange Voorhout werd net zoals de andere lanen wat gewoner en zakelijker.

45) www.monumentenzorgdenhaag.nl/monumenten/plesmanweg-1-tm-6.

Samenvatting

- In de 17e eeuw vond een wereldwijde koloniale expansie plaats door de verrichtingen van de handelscompagnieën VOC en WIC. Gebieden in Azië en langs de Atlantische oceaan werden met grof geweld ingenomen en gebruikt voor de productie van en handel in exclusieve goederen en producten.
- Hollandse handelssteden van Republiek der Verenigde Nederlanden maakten als gevolg van deze ontwikkeling een economische, culturele en wetenschappelijke bloeiperiode door, die echter ten koste ging van de lokale bevolking in de veroverde gebieden.
- Het stadsbeeld van deze Hollandse handelssteden is grotendeels gevormd door geld dat met slavernij economie is vergaard. Veel van de bouw- en kunstwerken die in die periode zijn ontstaan behoren tot ons nationaal cultureel erfgoed.
- Den Haag heeft een andere connectie met het koloniale verleden doordat het geen 'officiële' handelsstad was door het gebrek aan een zeehaven en stadsrechten. In de hofstad vinden we geen pakhuizen, werven en veemgebouwen terug.
- In Den Haag als regeringscentrum werd echter, met het opstellen van het buitenlandbeleid, het bestuurlijke fundament gelegd onder de koloniale expansie. De handel in koloniale goederen én tot slaaf gemaakte mensen werden vanuit het Binnenhof gemaakt en gefaciliteerd. De koloniale relatie is daardoor impliciet aanwezig in Den Haag.
- De stedelijke elite, inclusief de koninklijke familie, werd puissant rijk door persoonlijke investeringen in de handelscompagnieën. De koloniale connectie manifesteert zich hoofdzakelijk in de chique stadspaleizen die men liet bouwen, vaak dicht op het Binnenhof als politiek machtscentrum, rond de Vijverberg, Noordeinde en het Lange Voorhout.
- Daarnaast zien we in het centrum van Den Haag ruimtelijke sporen van het 19e-eeuwse koloniaal verleden in de aanwezigheid van ministeriegebouwen, nationale instituten en hoofdkantoren van grote ondernemingen die operationeel waren in de koloniën. De architectuur van de kantoorgebouwen droegen bij aan het stadsbeeld van Den Haag als mondaine internationale diensten- en zakenstad en zijn concrete ruimtelijke sporen van het Haagse koloniale verleden.
- Veel van de luxe 17e, 18e en 19e-eeuwse stadspaleizen, kantoren en logementen vindt men terug in de bebouwing aan het Lange Voorhout.
- Na de onafhankelijk van de koloniale gebieden in de 20e eeuw werd de koloniale connectie minder expliciet in het Haagse bebouwde stadsbeeld. Straten waar de stedelijke elite zich van oudsher ophield, zoals het Lange Voorhout, werden gewoner en zakelijker.

Bewoners- en gebruiksgeschiedenis in beeld gebracht

Introductie

Uit het voorgaande blijkt dat, ondanks dat Den Haag geen typische Hollandse handelsstad was, de koloniale geschiedenis tot diep in de maatschappij en in de gebouwde omgeving van Den Haag doorwerkte. Dat gold ook voor het Lange Voorhout waarin het overgrote deel van de voormalige bewoners van de statige panden op een of andere manier een economische connectie hadden met de koloniën. Veel van de vaak adellijke families werden puissant rijk als gevolg van de slavernij-economie en stelde hen in de 17e eeuw tot aan halverwege de 19e eeuw in staat om een of meerdere grote woonhuizen aan het Lange Voorhout op te trekken. Deze waren vaak bedoeld als pied-a-terre naast een buitenplaats elders, als huisvesting voor familieleden of ter verhuring aan buitenlandse diplomaten of afgevaardigden van Admiraliteiten. Later deden ze dienst als (hoofd)kantoor voor ondernemingen met koloniale betrekkingen.

In het hier gepresenteerde schema van de bebouwing aan het Lange Voorhout hebben we de opdrachtgevers- en bewoningsgeschiedenis van een specifiek aantal panden aan de Haagse laan door de lens van het koloniale verleden geconcretiseerd. Dit met het doel een beeld te schetsen van de directe en soms meer indirecte verwevenheid van de koloniale Haagse geschiedenis met de bebouwing aan de laan. Binnen de gelimiteerde kaders van het onderzoek betreft dit geen volledige bewoners- en gebruiksgeschiedenis, daarvoor zijn de eigendoms- en gebruikswisselingen per pand te talrijk geweest, maar is het eerder een beknopt inventarisatie, op het niveau van een quickscan. Deze quickscan is door middel van desktop- en literatuuronderzoek tot stand gekomen. Daarnaast zijn de door de Vrienden van het Lange Voorhout geproduceerde blauwe plaquettes die aan de gevels van de panden zijn bevestigd waar nodig als bron gebruikt. Niet alle panden aan het Lange Voorhout zijn behandeld, wanneer de koloniale connectie ontbreekt bij een persoon of pand dan is deze niet beschreven of opgenomen in het overzicht. Voor een compleet overzicht is op termijn veel uitgebreider (archief)onderzoek nodig.

Lange Voorhout 1

Dit pand heeft verschillende eigenaars en bewoners gekend. De meest prominente bewoners waren de familieleden van de adellijke familie Wassenaer Duivenvoorde. Johan van Wassenaer Duivenvoorde (1576–1645) gaf opdracht tot de bouw van het stadspaleis en verbleef er met zijn familieleden, wanneer hij niet op zijn landgoed Duivenvoorde in Voorschoten was. Het adellijke geslacht Wassenaer Duivenvoorde had veel connecties met de koloniale gebieden. Het bezat aandelen in de handelscompagnieën VOC en de WIC en specifiek in de Kamer Middelburg. Het handelsschip Duivenvoorde voer in de periode 1705 tot 1717 af en aan op de koloniën in opdracht van de VOC kamer Rotterdam. Bekend is eveneens dat de familie beschikte over personeel dat afkomstig was uit de koloniën. Op het staatsieportret van het echtpaar Jacob van Wassenaer (1649-1707) en Jacoba van Liere (1655-1693) dat in 1702 door schilder Theodorus Netscher werd gemaakt, staat een zwarte jongen afgebeeld. Biografische gegevens over deze jongen zijn helaas niet bekend, wel is zeker dat zijn afbeelding op het schilderij bijdroeg aan de sociale positie van de familie. Naast een representatief huis met interieur vormde de samenstelling van het huishoudelijk personeel een statussymbool. Ook stadhouders en de koninklijke familie beschikten in hun Haagse stadspaleizen over bediening afkomstig uit de koloniale gebieden.⁴⁶

Vanaf 1913 tot 1946 huisde op dit adres de Haagse afdeling van de Rotterdamse firma Müller & Co, een handels- en scheepvaartmaatschappij die in de 17e eeuw uitgroeide onder meer door het transport van koloniale producten.⁴⁷

Jacob van Wassenaer en Jacoba van Liere met dienstjongen door Theodorus Netscher, 1702 (Geschiedenis van Zuid-Holland)

46) Gert Oostindie, Het huis van Oranje-Nassau, Den Haag en de koloniale geschiedenis, in: E. Captain, G. Oostindie, V. Smeulders, **Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag**, Boom Amsterdam, 2022, p.115.

47) Thera Wijsenbeek-Olthuis (red.), **Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht**, Waanders Uitgevers, Zwolle 1998, p. 246.

Lange Voorhout 3

Ook dit pand kende veel verschillende eigenaren en er was in ieder geval één keer sprake van een koloniale connectie. Vanaf 1806 was het de woning van Isaac Schinne, burgemeester van Den Haag ten tijde van Franse keizerrijk. Schinne was afkomstig uit het Middeleeuwse geslacht Schinne, waarvan diverse nazaten tijdens de 17e eeuw functies vervulden binnen de VOC en de Raad van Indië.⁴⁸

Lange Voorhout 4

Ds. J. E. J. Capitein (1717-1747), geboren in West-Afrika, werd in de Kloosterkerk gedoopt. In West-Afrika werd hij als kind tot slaaf gemaakt en cadeau gedaan aan Jacob van Goch, een koopman in dienst van de WIC. Van Goch nam hem mee naar Den Haag waar Capitein, die Van Goch beschouwde als pleegkind, onder zijn supervisie onderwijs kreeg. In zijn dissertatie De servitude libertati christianae non contraria bepleitte Capitein het belang van de lichamelijke slavernij, zoals hij deze kende uit de bijbel. Uiteindelijk keerde Capitein, in opdracht van de WIC, als predikant naar Elmina in West-Afrika ter geestelijke verzorging van slavenhandelaren.⁴⁹

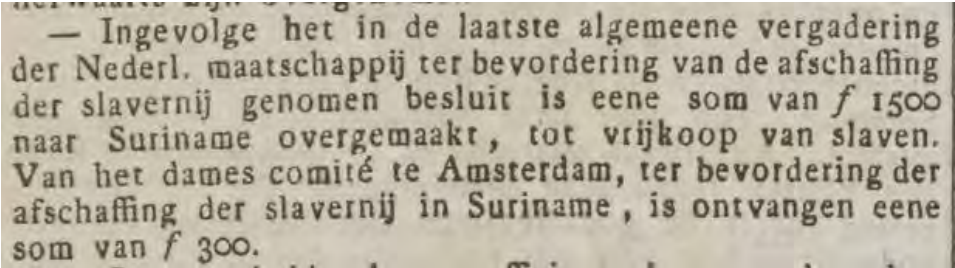
Jacobus Elisa Johannes Capitein, 1742 (Europeana)

Lange Voorhout 5

In 1683 en 1701 woonde hier Francoise van Aerssen, zus van Cornelis van Aerssen, heer van Sommelsdijck (1637-1688). De Van Aerssens behoorden tot de rijkste families van de 17e eeuw, onder meer door de intensieve handel met de koloniën (zie ook nr. 7).

48) nl.wikipedia.org/wiki/Van_Schinne.

49) Raymünd Schutz & Joëlle Glerum, Den Haag: de koloniale handelsgeest en de bestuurlijke mentaliteit, 1600-1940, in: E. Captain, G. Oostindie, V. Smeulders, **Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag**, Boom Amsterdam, 2022, p.81-82.

Mededeling dat de Maatschappij ter bevordering van de afschaffing der slavernij bijdraagt aan de vrijkoop van tot slaaf gemaakten in Suriname (Mapping Slavery)

Tussen 1735-1744 woonde Mr. Wigbolt Slichter (1694 –1744) op dit adres. Hij was onderkoopman bij de VOC.⁵⁰ In 1805 nam het Genootschap Diligentia (het huidige Theater Diligentia) intrek in het voormalige woonhuis, waar culturele uitvoeringen en bijeenkomsten werden georganiseerd. Vanaf 1853 vonden in dit theater de vergaderingen van de in 1842 opgerichte ‘Maatschappij ter bevordering van de afschaffing der slavernij’ (MBAS) plaats. Net als andere anti-slavernij groepen uit die tijd, streefde de maatschappij ernaar tot slaaf gemaakten te bevrijden, zolang de wetgeving slavernij niet verbood. Hiervoor werd onder meer geld ingezameld om plantages en tot slaaf gemaakten vrij te kopen.⁵¹

Lange Voorhout 6

Het pand met kenmerkende trapgevel werd omstreeks 1610 neergezet als ambtswoning voor de meester-geschutsgieter (kanonnenmaker) van Holland.⁵² Van 1589 tot aan 1665 vond in de naastgelegen Kloosterkerk op verzoek van Prins Maurits de productie van bronzen kanonnen plaats. Kanonnen en andere wapens waren essentieel bij het voeren van veld- en zeeslagen in binnen- en buitenland, tijdens de oorlog maar ook op de reizen richting de koloniën.⁵³ Vanaf 1747 werd het gebouw een opleidingsinternaat voor de stadhoudelijke pages. Het Pageshuis was een huis waarin jonge adellijke mannen (pages)

50) Thera Wijsenbeek-Olthuis (red.), **Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht**, Waanders Uitgevers, Zwolle 1998, p.247-248.

51) mappingslavery.nl/kaarten-2/kaarten-nederland/den-haag/.

52) www.monumentenzorgdenhaag.nl/monumenten/lange-voorhout-6.

53) geschiedenismagazine.nl/elite-werd-rijk-door-oorlogen-in-de-gouden-eeuw.

Vogelvlucht van Den Haag in 1614, door J. van Londerseel met de Kloosterkerk (deklankvanklokkenbrons.nl)

woonden die in opleiding waren om een functie aan het hof te bekleden. In de slavernijwandeling van Haags Historisch museum wordt geopperd dat mogelijk ook Afrikaanse bedienden die dikwijls in de hofhouding van het koningshuis werkzaam waren, een vooropleiding genoten in een pageshuis.⁵⁴

Lange Voorhout 7-9 (Huis Van Aerssen en later Huis Bentinck)

In 1613 laat François van Aerssen (1572-1641) enkele panden aan het Lange Voorhout samenvoegen en moderniseren. Van Aerssen maakt deel uit van het geslacht Van Aerssen die tot de rijkste families van de 17e eeuw werden beschouwd. François van Aerssen was een diplomaat in dienst van de Republiek en adviseur van prins Maurits. Na de dood van Maurits in 1625 werd Van Aerssen

54) Wandeling Den Haag en Slavernij, Haags Historisch Museum, Den Haag 2015.

Fort Sommelsdijck, 1884 (Wikipedia)

ook vertrouwelijk adviseur van zijn opvolger als stadhouder, Frederik Hendrik, voor buitenlandse zaken van de Republiek.⁵⁵ Ook woonde zijn kleinzoon Cornelis van Aerssen, heer van Sommelsdijck (1637-1688) in het familiehuis aan het Lange Voorhout. Hij vervulde een actieve rol in de koloniën. Samen met twee andere aandeelhouders, de stad Amsterdam en de WIC, vormde hij in 1683 de Sociëteit van Suriname, een particuliere onderneming verantwoordelijk voor het beheer van de kolonie.⁵⁶ Hij vertrok in 1683 als gouverneur naar Suriname en overzag ter plekke de plantages. Fort Sommelsdijck in Suriname werd in 1686 opgericht met inzet van Afrikaanse slaven.⁵⁷

55) cuatro.sim-cdn.nl/streekarchiefgo/uploads/de-familie-van-aerssen-van-sommelsdijck.pdf?cb=My6jVQ0R.

56) Marie Christine van der Sman, Haagse elite en koloniale belangen, in: E. Captain, G. Oostindie, V. Smeulders **Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag**, Boom Amsterdam, 2022, p.60-61 en Martin Bossebroek, Prins-Willem Alexanderhof, schatkamer gruwelkabinet, in : E. Captain, G. Oostindie, V. Smeulders, **Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag**, Boom Amsterdam, 2022, p.229.

57) www.amsterdam.nl/stadsarchief/canon-amsterdam/1683-societeit-suriname/.

Zinneprent op de Sociëteit van Suriname (Amsterdam Museum)

In 1700 werd het huis verkocht aan E. Hans Willem Bentinck. Bentinck was jarenlang vertrouweling en adviseur van koning Willem III. Hij gaf het huis weer door aan zijn zoon Willem rijksgraaf Bentinck-van Rhoon. Deze was eveneens een belangrijk politiek adviseur van stadhouder Willem IV en vanaf 1738 namens de Ridderschap en de gemeente Rhoon bewindhebber bij de VOC voor de kamer Op de Maze.⁵⁸ Willem verbouwde het huis en verhuurde het in 1759 aan stadhouder Willem IV, die er van 1749-1751 woonde.⁵⁹ Familie Bentinck bezat overigens meerdere panden aan het Lange Voorhout en verhuurde deze aan bijvoorbeeld buitenlandse diplomaten.

58) Marie Christine van der Sman, Haagse elite en koloniale belangen, in: E. Captain, G. Oostindie, V. Smeulders, *Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag*, Boom Amsterdam, 2022, p.59.

59) www.fmhaaglanden.nl/actueel/nieuws/2022/09/19/de-rijke-historie-van-het-bentinckhuis.

In 1819 heeft de Staat der Nederlanden het huis gekocht en opnieuw ingrijpend verbouwd. Van 1820 tot 1928 werd het Departement van Marine er gehuisvest. Van 1903 tot 1905 was Abraham George Ellis minister van Marine. Ellis' beide grootvaders hadden eens belangrijke posities in Suriname. Ellis' grootvader, Abraham de Veer, was gouverneur van Elmina en kreeg kinderen met een zwarte Ghanese vrouw, Fanny Ellis. Abraham de Veer vertrok met zijn zoon naar Suriname, waar hij gouverneur van de kolonie werd. Abraham trouwde in 1845 met en tot slaaf gemaakte geboren 'mulattin' die door een koopman werd vrijgekocht. De familie vertrok in de jaren zestig van de negentiende eeuw naar Nederland.⁶⁰

Lange Voorhout 8

Van oorsprong was het Lange Voorhout 8 een woonhuis stammend uit het eind van de 16e eeuw. Het werd onder meer bewoond door raadpensionaris Anthonie Duijck (1560 –1629). Als hoofd van de Raad van State vergezelde hij Maurits van Nassau, tijdens zijn militaire campagnes tussen 1591 en 1602. Daarnaast woonde er het echtpaar Maria Duist van Voorhout (1662-1754) en Frederik Abraham baron van Reeden (1659- 1738), gedeputeerde in de Raad van State.

In de 18e eeuw werd het huis grondig verbouwd en van 1757 tot 1795 is het in gebruik geweest als logement van de stad Gouda waar Goudse afgevaardigden van de Staten van Holland konden verblijven.⁶¹

Het pand doet vanaf 1868 dienst als het kantoor van de Algemene Rekenkamer, het bestuursorgaan waar de uitgaven van de regering worden gecontroleerd.

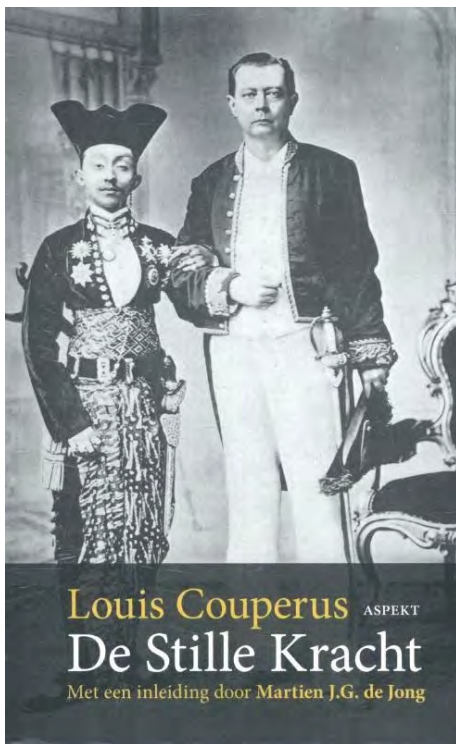
Lange Voorhout 9

Tussen 1872-1904 was dit adres in het bezit van Vincent Matthias baron d'Abllaing van Giessenburg, heer van Moersbergen (1810 –1885), advocaat en landheer in Batavia.⁶²

60) mappingslavery.nl/kaarten-2/kaarten-nederland/den-haag/.

61) 'Lange Voorhout, ingewikkeld gebouw', *Haagsche Courant*, 04-09-1986

62) Thera Wijsenbeek-Olthuis (red.), *Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht*, Waanders Uitgevers, Zwolle 1998, p.248-249.

Omslag publicatie De Stille Kracht

Louis Couperus door Kees Verkade, 1998
(Buitenkunst Den Haag)

Lange Voorhout 11

Voor het woonhuis staat sinds 1998 een standbeeld van schrijver Louis Couperus (1863-1923), ontworpen door Kees Verkade, in opdracht van het Centrum Arbeidsverhoudingen Overheidspersonen dat op nr. 11 is gehuisvest.⁶³ Couperus groeide op in Nederlands-Indië waar zijn vader lid was van de raad van justitie van Padang op Sumatra en Batavia (nu Jakarta), en daarna raadsheer was bij het Hooggerechtshof. Zijn grootvader Abraham Couperus was gouverneur in Nederlands-Malakka. Zijn grootvader aan moeders kant, Jan Cornelis Reijnders, was waarnemend gouverneur-generaal in Nederlands-Indië. Zijn jeugd in Indonesië vormde een terugkerend element zijn werk. Zijn roman *De Stille Kracht* (1900) speelt zich bijvoorbeeld volledig af in Nederlands-Indië.

⁶³⁾ bkdh.nl/kunstwerken/louis-couperus/.

Wapenschild van Stephanus Laurentius Neale, 1716-1761 (Jeni Kirby History)

Lange Voorhout 13

De oudste bebouwing op deze plek dateert al uit 1466 maar werd in de 18e eeuw vervangen door het huidige gebouw. Het kende sindsdien verschillende eigenaren en bewoners. Van 1733-1752 was het eigendom van Stephanus Laurentius Neale, plantage-eigenaar in Suriname. Zijn bijnaam was 'koning van Suriname', hij bezat plantages La Rencontre, Nieuwe Levant, Tyronne aan de Orleanekreek en Tweede Mocha aan de Cottica.⁶⁴

Van 1764 tot 1795 fungeerde het pand als vestiging van het Logement van de Heeren der Admiraliteit op de Maze. Tijdens de Republiek was er geen sprake van een marine. In plaats daarvan waren er vijf afzonderlijke Admiraliteiten, gevestigd in Holland, Zeeland en Friesland. Vooral in de 18e eeuw werd de koloniale handel steeds belangrijker voor de Admiraliteiten. De verdediging van de koloniën was in principe een zaak van de WIC en de VOC, maar de Admiraliteiten boden wel regelmatig ondersteuning. Zij leverden ook oorlogsschepen die koopvaarders van en naar het Caribisch gebied of VOC retourschepen konvoioneerden (begeleidden).⁶⁵ De Rotterdamse Admiraliteit was een van de vijf admiraliteiten

⁶⁴⁾ Marie Christine van der Sman, Haagse elite en koloniale belangen, in: E. Captain, G. Oostindie, V. Smeulders, *Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag*, Boom Amsterdam, 2022, p.62-63.

⁶⁵⁾ issuu.com/arthurtholel7965/docs/onderzoek_staat_en_slavernij/s/26566974.

Woonhuis op voormalige plantage La Rencontre, 1971 (Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed)

van de Republiek en had als voornaamste taken de uitrusting van oorlogsschepen, bescherming van de handel en beveiliging van zee en rivieren, inning van de verschuldigde tarieven en rechtspraak in buit-en prijszaken. In het logementen verbleven de afgevaardigden als ze vergaderingen in Den Haag moesten bijwonen of politiek lobbywerk verrichtten.

In 1836 werd het pand verkocht aan Jacob Dirk Carel baron van Heeckeren van Twickel, hij woonde er slechts tot 1842 toen het werd aangekocht door koning Willem II. Van 1842 tot 1854 was het de Haagse residentie van Prinses Sophie, dochter van Koning Willem II, gehuwd met Groothertog Karel Alexander

van Saksen-Weimar-Eisenach. Zij woonde er slechts twee jaar voor het werd teruggekocht door baron van Heeckeren, en later kwam het in de handen van familie Bentinck, zij verhuurden het pand.⁶⁶

Lange Voorhout 14

Pierre Landry richtte in 1842 de bankiersfirma P.J. Landry op aan het Lange Voorhout 14. Landry was onderdirecteur van het Mauritshuis en vermoedelijk betrokken bij de oprichting van de Haagse N.V. Billiton. Billiton (met Koning Willem III als een van de grootaandeelhouders) won vanaf 1860 tot aan 1949 tin en erts op het eiland Belintung voor de kust van Sumatra in Nederlands-Indië en bauxiet in Suriname.

Woonhuis op voormalige plantage La Rencontre, 1971 (Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed)

⁶⁶) Peter Wander, *Haagse huizen van Oranje. vier eeuwen paleizen en huizen van de Oranjes in en om de Residentie*, Gemeentearchief 's-Gravenhage, 1981, p. 93-95.

Lange Voorhout 15

Matthijs Straalman (1722-1808) verbouwde in de 18e eeuw dit van oorsprong 16e-eeuwse woonhuis. Hij was schepen en burgemeester van Amsterdam, en aandeelhouder van de koffieplantage Meerzorg in Suriname.⁶⁷

Van 1890-1892 was het pand in het bezit van de bankiers Heldring en Pierson. Bank Heldring & Pierson (nu onderdeel van ABN AMRO) zag in 1879 in Den Haag het licht. De onderneming behartigde de financiële belangen van ondernemingen die actief waren in de koloniën, onder andere van de Nederlandsch-Indische Suikerunie.⁶⁸

Lange Voorhout 19

Dit woonhuis was tussen 1859 en 1869 in het bezit van Hugh Hope Loudon (1816 – 1891). Vader Alexander was succesvol zakenman op Java. Zoon Hugh werd geboren in Semarang en was theeondernemer, gemeenteraadslid in Den Haag en directeur van de door zijn broer John Francis Loudon in 1860 opgerichte N.V. Billiton.⁶⁹ Billiton richtte zich op de winning van tin en erts op het eiland Belintung voor de kust van en bauxiet in Suriname. Hugh Hope was lid van Het Indisch Genootschap (1854), een exclusieve elitaire club van mannen die verstand en kennis hadden van Nederlands-Indië. Het genootschap sprak zich uit tegen slavernij. Zij was ervan overtuigd dat mild en rechtvaardig koloniaal bestuur zowel goed zou zijn voor de inheemse bevolking als voor de Nederlander die er geld wilden verdienen.⁷⁰

67) mijngelderland.nl/inhoud/specials/sporen-van-slavernijverleden/leven-op-een-kasteel-plantage-eigenaar-en-rentenier-in-gendringen.

68) Thera Wijsenbeek-Olthuis (red.), **Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht**, Waanders Uitgevers, Zwolle 1998, p. 250.

69) Bert Manders en Irene Geerts, **De ontdekking van Tin op het eiland Billiton**, Edam 2010, p. 10-11.

70) Maartje Janse, Burgers over het koloniale beleid, in: E. Captain, G. Oostindie, V. Smeulders, **Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag**, Boom Amsterdam, 2022, p.99-100.

Lange Voorhout 21

In 1742 woonde hier B. Francois Greenwood (ca. 1679 –1753), directeur van een suikerplantage Belair of Blakkreek in Suriname. Later tussen 1859 en 1862 was ook dit pand in het bezit van eerdergenoemde Hugh Hope Loudon.⁷¹

Portret Franscois Greenwood, 1750 (Regionaal Archief Dordrecht)

Lange Voorhout 26

Tussen 1905 en 1915 woonde hier Jhr. Ernst Hendrik van Loon (1863 –1944), afkomstig uit het geslacht Van Loon, waarvan familieleden in de 18e en 19e eeuw actief investeerden in plantages in Suriname.⁷² Ook was hij lid van Hope & Co, een Nederlandse bank, die groot werd door opbrengsten uit slavernij. Plantages die die met tot slaaf gemaakten werkten kregen een lening van Hope & Co, waarbij slaafgemaakten als onderpand dienden.⁷³

Vanaf 1982 vormde dit het adres van het Aruba Huis, de bestuurlijke vertegenwoordiging van het eiland Aruba in Nederland.⁷⁴

71) In Thera Wijsenbeek-Olthuis (red.), **Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht**, Waanders Uitgevers, Zwolle 1998, p. 251 wordt gesproken over Belair. Op de website www.surinameplantages.com/archief/b/blakkreek/ wordt het eigendom van plantage Blakkreek toegewezen aan Greenwood.

72) www.museumvanloon.nl/samen-verhalen-vertellen.

73) Pepijn Brandon, 'Slavernij, kolonialisme en de financiële sector', in: R.M. Allen, E. Captain, M. van Rossum, U. Vyent, **Staat & Slavernij. Het Nederlandse koloniale slavernij-verleden en zijn doorwerking**, Atheneum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 2023, p. 161-170.

74) www.nrc.nl/nieuws/1982/03/26/vertegenwoordiging-aruba-in-den-haag-kb_000028420-a3314961?t=1711376564.

Lange Voorhout 28

Eerste bewoner van het pand was Jan Elsevier, oud-schepen van Batavia en opperkoopman.⁷⁵ In de periode 1852-1872 woonde hier R.W.E. de Sturler (1799 –1873), weduwe van Johannes Graaf van den Bosch, luitenant-generaal, gouverneur-generaal van Nederlands-Indië (1829-1834) en minister van Koloniën. Ook woonde hier van 1901-1908/09 William Charles Reginald, baron van Tuyll van Serooskerken (1845 –1903), president-commissaris N.V. Billiton Maatschappij. Tussen 1913-1930 wordt Ernst Hendrik van Loon, lid van bankiershuis Hope & Co, genoemd als eigenaar.⁷⁶

Lange Voorhout 29

Op dit adres woonde tussen 1792-1882 Jhr. Mr. Nicolaas Steengracht, heer van Oosterland, advocaat-fiscaal van de Admiraliteit van Zeeland. De Admiraliteit van Zeeland was een van de vijf admiraliteiten die tijdens de Republiek de organisatie van de oorlogsvloot regelden. (voor meer info over de relatie van de Admiraliteiten met de koloniën zie LV 13)

Lange Voorhout 31

Tussen 1899- ca. 1915 was ook dit pand (samen met nummer 33) onderdeel van de bankiersfirma Heldring en Pierson.⁷⁷

75) **Haagse Courant**, 25 september 1996. Via: www.monumentenzorgdenhaag.nl/sites/default/files/monument/media/20141015153020108.pdf.

76) Thera Wijsenbeek-Olthuis (red.), **Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht**, Waanders Uitgevers, Zwolle 1998, p. 251.

77) Idem, p. 253-254.

Lange Voorhout 32

Philip Frederic Tinne kocht in 1842 het woonhuis aan het Lange Voorhout, waar hij met zijn gezin woonde waaronder zijn dochter en amateur fotografe Alexandrine Tinne. Voordat hij zich in Den Haag vestigde was hij werkzaam in Nederlands Guyana. Eerst als vice-secretaris van de Raad van Politie, later als koloniaal secretaris. Daarnaast stichtte hij handelshuis firma Sandbach, Tinne en Co. De onderneming hield zich bezig met de import en export van suiker, koffie, melasse en rum, en tot slaaf maakten.⁷⁸

Fotoportret Alexandrine Tinne, 1859-1861(Wikipedia)

Lange Voorhout nr. 32A, 34, 36 (Huis Huguetan)

Stadspaleis Huis Huguetan is opgebouwd uit drie aparte gebouwen die halverwege de 18e eeuw zijn samengevoegd. Het originele Huis Huguetan betreft het middengedeelte (nr. 34) en de oost- en westvleugel werden enkele decennia later toegevoegd. Het huis werd in 1734 gebouwd in opdracht van bankiersdochter E. Adriana Margaretha Huguetan en na haar overlijden in 1755 verkocht aan Jan Maximiliaan, baron van Tuyll van Serooskerken (1710-1762). Het adellijk geslacht Van Tuyll Serooskerken bezat obligaties en aandelen in koloniale ondernemingen als VOC en WIC, en in

Portret Jan Maximiliaan van Tuyll van Serooskerken, 1750 (Wikipedia)

78) P.J. Blok, P.C. Molhuysen, **Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek**, Deel 1 (1911), p. 1502.

Lange Voorhout, Koninklijke Bibliotheek, Leeszaal, ca. 1960 (Haags Gemeente Archief)

Surinaamse plantages.⁷⁹ Door deze twee buurpanden op te kopen en samen te voegen met het originele huis Huguetan creëerde hij, samen architect Pieter de Swart (1709-1773), een stadspaleis van negen traveeën breed.

Na de dood van de baron kwam het pand in de handen van Willem rijksgraaf Bentinck-van Rhoon afkomstig uit de rijke familie Bentinck. Hij was een belangrijk politiek adviseur van stadhouder Willem IV en vanaf 1738 namens de Ridderschap en de gemeente Rhoon bewindhebber bij de VOC voor de kamer Op de Maze.⁸⁰

Pand nr. 34 werd verhuurd aan de Engelse legatie tot 1795 en in 1795 vestigde de Franse legatie zich in het huis Huguetan.

Na de beëindiging van de Franse overheersing (1812) en bewoonde koning Willem I het pand tot 1815 waarna hij verhuisde naar Paleis Noordeinde. Van 1815

79) www.trouw.nl/binnenland/een-expositie-toont-de-slavenhoudende-kant-van-belle-van-zuylen-be0c90f3/?referrer=https://www.google.com/.

80) Marie Christine van der Sman, Haagse elite en koloniale belangen, in: E. Captain, G. Oostindie, V. Smeulders, *Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag*, Boom Amsterdam, 2022, p.59.

tot 1819 hebben kroonprins Willem II en Anna Paulowna er gewoond, in afwachting op het gereedkomen van Paleis Kneuterdijk.

Vanaf 1819 tot aan 1982 huisde er de Koninklijke Bibliotheek.⁸¹ In grote delen van deze collectie zijn talloze bronnen naar het nationale en Haagse koloniale verleden terug te vinden.

Lange Voorhout 42

Tussen 1892-1900 was de woning in eigendom van Mr. Timon Henricus der Kinderen (1820 – 1898), gepensioneerd lid van de Raad van Indië.

Later, in de periode 1930-1948, was het pand in bezit van Henri Charles baron van Tuyll van Serooskerken (1884-1950), president-commissaris N.V. Billiton Maatschappij.⁸²

81) Peter Wander, *Haagse huizen van Oranje. vier eeuwen paleizen en huizen van de Oranjes in en om de Residentie*, Gemeentearchief 's-Gravenhage, 1981, p. 53-55.

82) Thera Wijsenbeek-Olthuis (red.), *Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht*, Waanders Uitgevers, Zwolle 1998, p. 265.

Oliebronnen in Pangkalan Brandan, 1905 (Wikipedia)

Lange Voorhout 48

Op dit adres wonen halverwege de 19e eeuw Marie Cornelia barones van Tuyll van Serooskerken met haar man Jhr. Mr. John Hugo Loudon, directeur-generaal bij de N.V. Koninklijke Nederlandse Petroleum Maatschappij. Dit was een machtig Haags bedrijf dat sinds de oprichting in 1890 tot bloei kwam door overzeese oliewinning, raffinage en transport van ruwe olie. Tot 1920 werd het grootste deel van de winst in Nederlands-Indië behaald. In 1897 en 1900 wordt Jhr. Ernst Hendrik van Loon, firmant bij de eerdergenoemde Hope & Co, als eigenaar genoemd.⁸³

Lange Voorhout 49

In 1895 woont op dit adres W. Joute, ambtenaar Oost-Indië.⁸⁴

83) Thera Wijsenbeek-Olthuis (red.), *Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht*, Waanders Uitgevers, Zwolle 1998, p. 267-268.

84) Idem, p. 256.

Hotel des Indes, hal met restaurant en American Bar, ca. 1930 (Haags Gemeente Archief)

Lange Voorhout 52-54 (Hotel des Indes)

Het vermaarde hotel was van oorsprong de stadswoning van Baron van Brien van de Groote Lindt, adviseur van koning Willem III. Hij wilde, naast zijn landgoed Clingendael, een statig onderkomen in de Haagse binnenstad om feesten te geven. Na zijn dood werd het pand verkocht en na een verbouwing van vier jaar in gebruik genomen als hotel. Het hotel kreeg de naam Des Indes, naar een hotel met dezelfde naam in Batavia. Met de naam van het hotel, 'Des Indes', werd direct ingespeeld op reizigers uit Nederlands-Indië. Om diezelfde reden werd het wapen van Batavia aangebracht in het geveltimpaan en de koepel van de ingangspartij.⁸⁵

85) www.monumentenzorgdenhaag.nl/sporen-van-smaragd/hotel-des-indes.

Vertrek van de onderkoning van China, Li-Hung-Chang, na zijn verblijf in Des Indes, 1896 (Haags Gemeente Archief)

Lange Voorhout 56

Vanaf 1782 woonde hier Lodewijk Rengers, kamerjonker van de Prinses van Oranje en lid van de raad ter Admiraliteit te Amsterdam. De Admiraliteit in Amsterdam was met name actief in het aanhouden van schepen. (Voor meer info over de relatie van de Admiraliteiten met de koloniën zie LV 13).

Lange Voorhout 62

In 1776-1780 resideerde hier de in Batavia geboren Mr. Willem Adriaan Senn van Basel (1755 –1817), koopman, lid van de Raad van Indië en President der Magistrature van Batavia.⁸⁶

86) www.wikitree.com/wiki/Senn_van_Basel-5.

Lange Voorhout 68

Vanaf 1946 hield bank Van der Hope & Co. hier kantoor.⁸⁷

Lange Voorhout 72

Tussen 1802-1810 was dit pand in het bezit van Jhr. Archibald Hope (1747 –1821), Oprichter van Hope & Co een bankiersfirma die groot werd door de opbrengsten uit slavernij. Plantages die die met tot slaaf gemaakten werkten kregen een lening van Hope & Co, waarbij slaafgemaakten als onderpand dienden.⁸⁸ Daarnaast was hij onder meer bewindhebber bij de WIC, directeur van de Sociëteit Suriname, lid van de Raad van West-Indische koloniën en gemeenteraadslid van Den Haag.⁸⁹

Lange Voorhout 74 (Paleis Lange Voorhout)

In 1760 wordt dit perceel aangekocht door de Fransman Anthony Patras (1718-1764). Patras was koopman op een VOC schip en erfgenaam van Abraham Patras, gouverneur-generaal van Indië. Door opzichtig te pronken met zijn Indische bedienden bouwde hij aan zijn sociale status. Hij gaf bouwmeester Pieter de Swart de opdracht om hier een huis in stijl van Lodewijk XV te bouwen.⁹⁰

Tussen 1796 en 1821 werd het pand bewoond door eerdergenoemde Jhr. Archibald Hope.

In 1846 wordt het paleis aangekocht door koning Willem II, vanaf 1848 tot 1879 woont zijn zoon Willem Frederik Hendrik prins der Nederlanden ('de Zeevaarder') er. Daarna blijft het paleis in handen van de Oranjes. Juliana was de eerste koningin die op Prinsjesdag vanaf het Paleis over het Lange Voorhout met de Gouden Koets vertrok.⁹¹ Deze Gouden Koets was een geschenk van de inwoners van Amsterdam aan Koningin Wilhelmina ter ere van haar inhuldiging, in 1898 en werd gebruikt voor koninklijke huwelijken en Prinsjesdag. De koets staat vandaag de dag geparkeerd in de koninklijke stallen vanwege de controversiële

87) Thera Wijsenbeek-Olthuis (red.), **Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht**, Waanders Uitgevers, Zwolle 1998, p. 272.

88) nos.nl/artikel/2425008-abn-amro-maakt-excuses-voor-slavernijverleden.

89) Idem.

90) Marie Christine van der Sman, Haagse elite en koloniale belangen, in: E. Captain, G. Oostindie, V. Smeulders, **Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag**, Boom Amsterdam, 2022, p.66.

91) Peter Wander, **Haagse huizen van Oranje. vier eeuwen paleizen en huizen van de Oranjes in en om de Residentie**, Gemeentearchief 's-Gravenhage, 1981, p. 99-102.

Prinsjesdag, de gouden koets op het Lange Voorhout, 1912 (Haags Gemeente Archief)

koloniale connectie, onder meer zichtbaar in het paneel, 'Hulde der Koloniën' waarin onderdanen uit de toenmalige koloniën die de Nederlandse maagd allerlei goederen aanbieden.

Lange Voorhout 90

Tussen 1903-1907 woonde hier Jhr. Ir. Hugo Loudon (1860 –1941), directeur Koninklijke Nederlandse Petroleum Maatschappij.

Lange Voorhout 98

In de periode 1894 en 1898 was hier het Nederlands Indisch Administratiekantoor en hulpbank gevestigd.

Lange Voorhout 102

Ter hoogte van de Amerikaanse ambassade staat het 15 meter hoge gedenkteken ter nagedachtenis aan Duitse hertog Karel Bernhard van Saksen Weimar Eisenach. Hertog Saksen Weimar werd in 1866 geëerd met een monument, ontworpen door de architect H.P. Vogel en de beeldhouwer J.Ph. Koelman vanwege zijn militaire verdiensten voor Nederland. Hij vervulde de rol van generaal en commandant van het Nederlands-Indische leger. Ook had de hertog een directe relatie met de Nederlandse koloniën. Zijn militaire loopbaan kreeg na de Belgische Opstand een vervolg in Nederlands-Indië waar men meerdere malen poogde het eiland Bali te onderwerpen en het Nederlandse gezag te laten erkennen. Karel Bernard werd naar Bali gestuurd met een volmacht om de strijd te vervolgen of een overeenkomst met de lokale vorsten sluiten.⁹²

Gedenkteken voor de hertog van Saksen-Weimar, door J.Ph. Koelman en H.P. Vogel, 1951 (Haags Gemeente Archief)

Kruising Lange Voorhout en Tournooiveld

Op de kruising van het Lange Voorhout en het Tournooiveld staat sinds 2017 een monument ter nagedachtenis van politiek leider Johan Rudolph Thorbecke, naar een ontwerp van Thom Puckey. Thorbecke was de grondlegger van onze constitutionele monarchie en de schrijver van de grondwet. Onder kabinet Thorbecke II (1862-1866) werd in Nederland de slavernij afgeschaft. Dit betekende echter niet het einde van slavenarbeid in de koloniën. Er werd bijvoorbeeld

⁹²⁾ dehaagsetijden.nl/pagina-5/734-verstild-monument-voor-een-groot-man.

Monument voor J.R. Thorbecke ontworpen door Thom Puckey, 2017 (Haags Gemeente Archief)

voor Suriname afgesproken dat de vrijgelaten personen nog tien jaar lang op de plantages werkzaam moesten blijven en de plantagehouders werden door de Nederlandse regering gecompenseerd voor geleden financieel verlies. De slavernij-economie werd bovendien nadien in licht gewijzigde vorm op de plantages doorgezet door vanaf dat moment gebruik te maken van contractarbeiders uit andere landen als China, Brits-Indië en Java.

Conclusies

Ter uitwerking van het besluit van de stad Den Haag om aan het Lange Voorhout een monument ter herdenking van het trans-Atlantisch slavernijverleden te realiseren is Crimson Historians & Urbanists gevraagd een onderzoek te verrichten naar de stedenbouwkundige en cultuurhistorische ontstaansgeschiedenis van het Lange Voorhout als plek. Meer specifiek brachten wij de cultuurhistorische en stedenbouwkundige essenties van het Lange Voorhout vanuit het perspectief van het koloniale verleden in kaart. Het rapport heeft het doel de algemene historische kennis en bewustwording over deze plek te verbreden en te verrijken en een inhoudelijke basis te bieden voor het vervolgproces voor het oprichten van het monument gewijd aan het Haagse trans-Atlantische slavernijverleden.

In dit hoofdstuk volgt na een uitgebreide analyse van de laan een reeks conclusies op hoofdlijnen over de ruimtelijke en cultuurhistorische karakteristieken van het Lange Voorhout. De verzameling conclusies vormt de inhoudelijke basis voor de adviezen ten aanzien van de omgang met de twee genoemde voorkeurslocaties (het plein voor het Paleis Lange Voorhout en de middenstrook ter hoogte van LV 31-33) voor de plaatsing van het monument op het Lange Voorhout.

Conclusies ten aanzien van de Stedenbouw

- De L-vormige ruimte van het Voorhout is stapsgewijs en ongepland ontstaan. Dit is goed herkenbaar aan de onregelmatige vorm die de laan heeft. Pand voor pand werd de straatwanden gevormd, eerst schots en scheef, om bij vervanging van de bebouwing door de eeuwen heen gladde, min of meer rechte rooilijnen te trekken.
- Het Voorhout is aangelegd op een duinlandschap. De glooiende lijnen en hoogteverschillen zijn nog steeds ervaarbaar.
- De aanplant van lindenbomen in dubbele, rechte rijen dateert uit de 16e eeuw en vormt het eerste geplande motief op de laan.
- In grote lijnen is de indeling van de laan in de loop der tijd gelijk gebleven, met een wandelgebied in het midden, daarlangs groene bermen met bomenrijen en straten voor het andere verkeer aan weerszijden en trottoirs langs de straatwanden. Het straatprofiel is door de eeuwen heen wel wat aangepast maar dit basisprincipe staat nog steeds.
- Verkeerstechnisch speelt het Lange Voorhout geen belangrijke rol. Dat is in het verleden ook nooit zo geweest. In die zin heeft de laan altijd meer als park dan als verkeersweg gefunctioneerd.
- Het gebruik van de straat is geëvolueerd van voornamelijk ruraal heidegebied naar een beplante laan die zich ontwikkelde als wandelgebied waar velerlei sociale manifestaties plaatsvonden; van toernooien, godsdienstige processies en jaarmarkten en kermessen in de middeleeuwen tot statig flaneergebied van vooral de adel en allerrijksten in de 17e en 18e (en 19e) eeuw tot en met tijdelijke beeldenexposities, markten en festivals in de 20e en 21e eeuw.
- Sinds de 17e eeuw, toen de gevels werden gladgetrokken, de straten langs de gevels geplaveid werden en een onderscheid gemaakt werd tussen de wandel-allee in het midden (het schelpenpad) en de straten erlangs voor het voortgetrokken verkeer, is er in de stedenbouwkundige structuur niet wezenlijk iets veranderd.
- Hoewel de stedenbouwkundig structuur niet veranderde, veranderde het aanzicht van de laan wel door de architectonische ontwikkelingen die zich in de gevels manifesteerde. Van in eerste instantie middeleeuwse hofsteden en kasteeltjes naar 17e-eeuwse trapgevels, Hollandse renaissance en Hollands classicisme, naar de barokke stijl van Louis de XIV (Marot) tot de Louis XV-stijl (De Swart) die het aanzicht en het karakter van de laan zou gaan

vastleggen. Hier en daar is nog wat 19e-eeuws neoclassicisme te vinden, twee Art Deco-panden en een wederopbouwpannd maar deze leiden niet af van het dominante 18e-eeuwse architectuurbeeld.

- Het Lange Voorhout is vanaf haar prille begin een plek geweest waar de adel en machthebbers van het land woonden en waar belangrijke instituten van de macht zoals de Raad van State en Rekenkamer zich vestigden. Daarnaast woonde er altijd een groep handwerklieden en middenstanders en natuurlijk veel dienstbaren (die meestal inwoonden). Deze groep concentreerde zich vanaf het begin aan de oostzijde van de laan waar kleinere kavels ontstonden. Nog steeds zijn de meeste particuliere bewoners daar te vinden. Dit is goed af te lezen van de architectuur en het aanzicht van de laan.
- In de 20e eeuw is onder invloed van cityvorming het grootste deel van de panden door particulieren verkocht en heeft een nieuwe kantoorfunctie gekregen, deels in de vorm van overheidsorganen maar ook voor commercieel opererende bedrijven. Dit heeft op het aanzicht van de laan weinig invloed gehad, als er grote verbouwingen plaatsvonden om deze diensten/instituten te kunnen accommoderen vond dat achter de oorspronkelijke gevels plaats.
- Het Lange Voorhout is een zeer brede laan met veel ruimte voor allerlei tijdelijke activiteiten maar ook voor permanente monumenten en beelden, waarvan er ook al een groot aantal aanwezig is. De functionele ruimte wordt ingeperkt door de monumentale bomen die beschermd moeten worden.
- Vanaf het begin van de 20e eeuw heeft het besef van de architectuurhistorische waarde van de gebouwen aan het Lange Voorhout ervoor gezorgd dat deze werd beschermd, gekoesterd en gerestaureerd. Er is sinds die tijd zelfs een historiserende benadering waar te nemen die erop is gericht de laan zoveel mogelijk in een 18e-eeuwse sfeer te houden (door de keuze van straatmeubilair e.d.).
- De monumenten en beelden die nu al op het Lange Voorhout staan hebben inhoudelijk alle een relatie met de geschiedenis en/of bewoners van de laan. Ruimtelijk is er voor een deel van de beelden een directe relatie tussen de bebouwing en de plek waar zij staan. Zo is het beeld ter nagedachtenis van Koningin Emma dicht bij het Paleis geplaatst waar zij gewoond heeft en staat het beeld van Couperus, die zelf graag op de laan flaneerde en zijn

romanfiguren regelmatig op de laan plaatste, voor het gebouw waar de opdrachtgever van het beeld, de CAOP, gevestigd is. Door de overmaat van de laan lijken de beelden er toch vrij lukraak geplaatst te zijn.

- Een extra categorie wordt gevormd door de bomen die alle monumentenstatus hebben (zelfs bomen jonger dan 50 jaar). De vele bomen vormen dan ook met de monumentale architectuur en de weidsheid van de laan de belangrijkste kwaliteit.
- Hoewel er behoorlijk veel ruis is in de vorm van verschillende soorten bestrating, paaltjes en straatmeubilair (uit verschillende tijden), bloembakken, prullenbakken, luifels en verkeersborden e.d. valt de rommeligheid van deze hele verzameling in het niet bij de hiervoor genoemde kwaliteiten. Een tamelijk rommelig gebied vormt de brede oostzijde van de laan (aan weerszijden van het Paleis wat betreft bestrating en routes van wandelpaden en ventwegen).
- Wat wel een storend element in de laan vormt zijn de (vaak illegaal) geparkeerde auto's. Dit geldt ook met name voor het plein voor het Paleis en de ventwegen ernaast waardoor het plein vaak een wat armoedige aanblik heeft.

Conclusies ten aanzien van de Cultuurhistorie

- Den Haag heeft een andere connectie met het koloniale verleden dan veel andere Nederlandse steden. Het was geen 'officiële' handelsstad door het gebrek aan een zeehaven en stadsrechten. In de hofstad vinden we hierdoor geen pakhuizen, scheepswerven en veemgebouwen terug.
- In Den Haag als regeringscentrum werd echter, met het opstellen van het buitenlandbeleid, het bestuurlijke fundament gelegd onder de koloniale expansie. De handel in koloniale goederen én tot slaaf gemaakte mensen werden vanuit het Binnenhof gemaakt en gefaciliteerd. De koloniale connectie is daardoor meer impliciet in Den Haag maar desondanks sterk aanwezig.
- De stedelijke elite, inclusief de koninklijke familie, vergaarde vanaf de 17e eeuw veel rijkdom door persoonlijke investeringen in de handelscompagnieën. De koloniale connectie manifesteerde zich hoofdzakelijk in de bouw van chique stadspaleizen, vaak dicht op het Binnenhof als politiek machtscentrum, rond de Vijverberg, Noordeinde en het Lange Voorhout.
- Meer specifiek vinden we veel van deze luxe stadspaleizen en logementen terug in de pandsgewijze bebouwing aan het Lange Voorhout.
- Daarnaast zien we in het centrum van Den Haag ruimtelijke 19e-eeuwse sporen van het koloniaal verleden in de aanwezigheid van ministeriegebouwen, nationale instituten en hoofdkantoren van ondernemingen die operationeel waren in de koloniën. De architectuur van de kantoorgebouwen droeg bij aan het stadsbeeld van Den Haag als mondaine internationale diensten- en zakenstad.
- Woonhuizen aan het Lange Voorhout werden, na het wegtrekken van de adel halverwege de 19e eeuw, werden deze heringericht als kantoor, vaak voor dienstverlenende ondernemingen met koloniale connecties.
- Het huidige straatbeeld van het Lange Voorhout is grotendeels gevormd door de stedelijke elite die enerzijds rijk werd door de slavernij economie in de koloniën of anderzijds de slavernij economie bestuurlijk faciliteerde.
- Veel van de voormalige woonhuizen aan het Lange Voorhout behoren vandaag de dag tot het nationale en lokale monumentale bebouwde erfgoed.

- De koloniale connectie is vrijwel niet afleesbaar in het straatbeeld of past niet meer bij de manier waarop we nu naar het koloniale verleden kijken. Zo wordt de Duitse hertog Karel Bernhard van Saksen Weimar Eisenach op het Voorhout geëerd met een standbeeld voor zijn goede militaire diensten. Vandaag de dag is echter duidelijk dat zijn inmenging in Indonesië weliswaar de koloniale agenda versterkte maar dat dat ten koste ging van de lokale bevolking.

Advies

Uit het voorgaande blijkt duidelijk dat het gedistingeerde Lange Voorhout in zijn ruimtelijke ontwikkeling een sterke connectie heeft met het koloniale verleden dat in totaal vier eeuwen omvat. De bebouwing aan het Lange Voorhout kreeg vanaf de 17e eeuw vorm door de bouw van forse stadspaleizen en woonhuizen voor en door de stedelijke elite die persoonlijk profiteerde van de koloniale expansie en de handel die er uit voortvloeide. Halverwege de 19e eeuw kreeg een groot aantal van de woningen een nieuwe functie als prestigieuze kantoren van uiteenlopende dienstverlenende ondernemingen die actief waren in de koloniën.

Deze overduidelijke koloniale connectie is vandaag de dag echter op geen enkele wijze afleesbaar in het straatbeeld. Voor wie niet beter weet is het Lange Voorhout een chique stadsstraat waar eeuwenlang de adel en machthebbers van het land woonden en waar belangrijke instituten van de bestuurlijke macht zich vestigden. Dit maakt dat het Lange Voorhout vanuit een cultuurhistorisch perspectief bij uitstek een geschikte en relevante plek is voor de plaatsing van een slavernijmonument om daarmee respect te betuigen aan de nazaten van de tot slaaf gemaakten, deze geschiedenis hier zichtbaar te maken en daarmee de algemene kennis over en erkenning van het koloniale verleden te vergroten.

De opgave is nu om het gewenste monument zodanig in te passen in het Lange Voorhout dat het goed zichtbaar is, het optimaal tot zijn recht kan komen en daarmee maximale exposure geniet. Tegelijkertijd dient het ruimtelijk zo ingepast te worden dat de stedenbouwkundige en architectuurhistorische waarden van de straat niet worden geschaad. In de meest ideale situatie wordt de ruimtelijke situatie met de komst van het monument juist versterkt. Met de ruimtelijke en cultuurhistorische kwaliteiten van het Lange Voorhout zoals geformuleerd in dit rapport als uitgangspunt adviseren wij ten aanzien van de twee genoemde locaties op het Lange Voorhout, te weten het plein voor het Paleis Lange Voorhout en de middenstrook ter hoogte van LV 31-33 het volgende:

Algemeen

- Beide locaties zijn, zeker gezien de cultuurhistorie, zeer geschikt als locatie voor het slavernijmonument. Een monument ter gedachtenis aan de trans-Atlantische slavernij aan het Lange Voorhout is in zijn algemeenheid van grote symbolische waarde op juist die plek waar de koloniale connectie vrijwel onzichtbaar is gestold in de bakstenen en het natuursteen van de luxe woonhuisbebouwing die de laan flankiert.
- Op het Lange Voorhout staan sinds de negentiende eeuw een aantal standbeelden en sculpturen die belanghebbende figuren uit het verleden memoreren. De locatie van deze beelden zijn ongetwijfeld met zorg gekozen maar hebben in het stedelijk beeld weinig samenhang. Ze lijken vrij incidenteel gepositioneerd en boeten daardoor aan belang in. Door de zwaarte en belang van het onderwerp van het te plaatsen monument, is het belangrijk dat werk niet slechts gezien wordt al een laatste in de serie van kunstinterventies en 'wegvalt' in de laan. Daarom raden wij aan bij het nieuwe monument te zoeken naar een maat en schaal die voor voldoende impact zorgt in de straat en het straatbeeld.
- Een ontworpen samenhang tussen het monument en de ruimtelijke context waarin het geplaatst wordt zal bijdragen aan de visuele impact.
- Meer specifiek wordt het slavernijmonument bij voorkeur ontworpen in nauwe samenhang met de stedenbouwkundige situatie van het Lange Voorhout. Door middel van ontwerpend onderzoek, waarbij de mogelijkheden van de twee genoemde locaties centraal staan, kan een optimale samenhang tussen monument en ruimte worden bereikt. De keuze voor een definitieve locatie zou idealiter voort moeten komen uit dit ontwerpende onderzoeksproces.
- Wanneer hier niet voor gekozen wordt zou men met de maat, schaal en positionering in elk geval rekening moeten houden met de vrije zichtlijnen op het Lange Voorhout, of op zijn minst goed worden beargumenteerd. Met bijzondere nadruk de vrije zichtlijn vanuit het Kneuterdijk op het Paleis Lange Voorhout en de vrije zichtlijn vanuit Vos in Tuinstraat op de hoek Lange Voorhout 31-33.

Ten aanzien van de locatie Paleis Lange Voorhout

- De locatie heeft een grote symbolische waarde. Het paleis werd in opdracht van WIC koopman Anthony Patras ontworpen, met het nadrukkelijke doel de vergaarde rijkdom in zijn woonhuis te tentoonspreiden. Hij paradeerde op het Lange Voorhout rond met de Indische bediening die hij uit de koloniën had verscheept. Later was het de residentie van het koninklijk huis dat de koloniale betrekkingen niet alleen ondersteunde maar er ook financieel van profiteerde. Onder koningin Juliana vertrok vanaf het paleis tijdens Prinsjesdag de Gouden Koets met daarop het controversiële paneel Hulde der Koloniën. Door op deze plek ruimte te maken voor dit monument wordt op tastbare wijze aandacht gevraagd voor het leed van de tot slaaf gemaakten die ten grondslag lag aan deze opzichtige manifestatie van rijkdom.
- De ligging in de as van het Lange Voorhout maakt dat er bij het Paleis Lange Voorhout veel ruimtelijke restricties zijn voor het in standhouden van de open ruimte en de markante decoratieve bestrating van het voorplein. Een autonoom standbeeld of sculptuur blokkeert het zicht op het achterliggende paleis en gaat daarmee ten koste van de ruimtelijke kwaliteiten van de plek.
- Gezien de symbolische relatie met het paleis is de locatie op zichzelf ideaal, maar heeft als nadeel dat er ter plekke beperkte ruimte beschikbaar is. Deze plek leent zich het beste voor een monument in de vorm van een landschappelijke of een stedenbouwkundige interventie.
- Een dergelijk meer landschappelijk ingebedde interventie heeft als bijkomend voordeel dat de bestaande, wat rommelige situatie (met her en der containers, laden en lossen etc.) op en rondom het plein verbeterd.
- Daarnaast raden wij aan de ruimtelijke en cultuurhistorische relatie met het paleis en het voorplein met patroon in de straatafwerking als ontwerpuitgangspunt voor het monument te nemen. Het geheel van paleis, plein en monument zouden zowel in ruimtelijk opzicht als in narratief een ensemble moeten vormen.

Ten aanzien van de locatie Lange Voorhout 31-33

- Op de hoek Lange Voorhout 31-33 is de symbolische waarde voor de positionering van het slavernij monument minder groot. Doordat de locatie in de middenberm is gesitueerd is een directe cultuurhistorische samenhang met de aangrenzende bebouwing niet aan de orde.
- Deze locatie, in de binnenbocht van de laan, heeft in vergelijking een rustiger beeld. De plek is overzichtelijk doordat hij op een verhoogd plein (of zeer grote berm) ligt en niet voor verkeer bereikbaar is. Het is ook een rustiger punt op de laan zodat er geen of heel weinig (wild)parkeren plaatsvindt. Omzoomd door bomen en verschoond van al te veel afleidende elementen heeft het een intieme sfeer.
- Deze plek biedt daarnaast in tegenstelling tot het voorplein van het Paleis wel veel meer ruimte om een groter gebaar tot stand te brengen. Een autonoom werk in de vorm van een beeld of sculptuur komt hier beter tot zijn recht. Ook is er meer ruimte voor eventuele bijeenkomsten of ceremonies.
- Gelegen in de oksel van het Lange Voorhout, heeft de locatie een zekere vorm van centraliteit. Het wordt vanuit verschillende richtingen verkeerskundig benaderd en is vanuit verschillende perspectieven goed zichtbaar. Ook voor een monument op deze locatie geldt als uitgangspunt dat het de vrije zichtlijn vanuit Vos in Tuinstraat niet volledig blokkeert en dat het door de verschillende perspectieven idealiter een alzijdig karakter heeft.
- Het is van belang dat er met de positionering van het monument rekenschap wordt gegeven van de historische en beeldbepalende aanwezigheid van de royale boombeplanting op het Lange Voorhout. Idealiter gaan ze een ruimtelijke relatie aan.

Bronnen

Literatuur

- R.M. Allen, E. Captain, M. van Rossum, U. Vyent, Staat & Slavernij. **Het Nederlandse koloniale slavernij-verleden en zijn doorwerking**, Atheneum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 2023.
- P.J. Blok, P.C. Molhuysen, **Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek**, Deel 1 (1911).
- E. Captain, G. Oostindie, V. Smeulders, **Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag**, Boom Amsterdam, 2022.
- Dienst REO, afdeling Monumentenzorg, **MIP Den Haag 1850-1940**, SDU, Den Haag 1992.
- Victor Freijser (red.), **Het veranderend stadsbeeld van Den Haag; Plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990**, Geschiedkundige Vereniging Die Haghe, Uitgeverij Waanders, Zwolle 1991.
- J.E.J. Geselschap, 'Het Paleis Lange Voorhout No. 74', in: **Die Haghe: Jaarboek 1957**, 's-Gravenhage 1958.
- Antheun Janse, "Tourneyers and Spectators: The Shrovetide Tournament in The Hague, 1391", in: Steven Gunn and Antheun Janse (eds.), **The Court as a Stage: England and the Low Countries in the Later Middle Ages**, The Boydell Press, Woodbridge 2006.
- 'Lange Voorhout, ingewikkeld gebouw', **Haagsche Courant**, 04-09-1986
- **Koloniaal Den Haag. Een onvoltooid verleden**, Haags Historisch Museum, Den Haag 2023.
- M.D. Ozinga, "Pieter de Swart Hofarchitect van Willem IV", in: **Oudheidkundig Jaarboek 1936**.
- Bert Manders en Irene Geerts, **De ontdekking van Tin op het eiland Billiton**, Edam 2010.
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 's-Gravenhage (Den Haag). **Toelichting bij het besluit tot uitbreiding van de beschermde stadsgezichten te 's-Gravenhage**, Den Haag, april 1988.
- F.H. Schmidt, **Pieter de Swart: Architect van de Achttiende eeuw**, Waanders Uitgevers, Zwolle/Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 1999.

- Steven van Schuppen, **Historische atlas van Den Haag; Van Hofvijver tot Hoftoren**, Uitgeverij SUN, Amsterdam 2006.
- Stichting Haags Verhaal, **Zo herdenkt Den Haag, stilstaan bij het koloniaal- en slavernijverleden**, i.o.v. gemeente Den Haag, Den Haag 2023.
- R. Vijfvinkel, K.P. Companje, W.J. de Geus, M.M. Hegener, **'s Haags erken en werkers: 350 jaar Gemeentewerken (1636-1986)**, Gemeentewerken 's-Gravenhage 1986.
- Peter Wander, **Haagse huizen van Oranje. vier eeuwen paleizen en huizen van de Oranjes in en om de Residentie**, Gemeentearchief 's-Gravenhage, 1981.
- Thera Wijsenbeek-Olthuis (red.), **Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht**, Waanders Uitgevers, Zwolle 1998.

Archieven

- Haags Gemeentearchief
- Nationaal Archief

Beeld

- Crimson Historians & Urbanists, tenzij anders vermeld in het bijschrift

Geraadpleegde websites

- www.onzeambassade.nl
- ddh.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=26717c16f2ad43678a9bbcc53c90cb03
- burgundiannobility.wordpress.com/2015/08/27/toernooiveld/#:~:text=Den%20Haag%20was%20in%20de,waren%20daartoe%20veel%20beter%20uitgerust
- decorrespondent.nl/7479/over-deze-nederlandse-slavernijgeschiedenis-hebben-we-het-nooit/91614dcd-528b-0ad8-0c70-0339c84a1e66
- iisg.amsterdam/en/news/slavernijonderzoek-pers
- www.universiteitleiden.nl/nieuws/2019/07/de-impact-van-de-slavenhandel-op-de-nederlandse-economie

- www.trouw.nl/binnenland/bij-de-afschaffing-van-de-slavernij-speelden-vooral-de-belangen-van-de-kolonisator~be67a275/
- nos.nl/artikel/2512378-de-insingers-grootverdieners-tijdens-de-slavernij-nemen-eigen-rol-onder-de-loep
- mappingslavery.nl
- historiek.net/nederlandsche-handel-maatschappij-nhm-1824/83034/
- rijksmonumenten.nl/monument/459722/voormalig-kantoor-van-de-nederlandsche-handelsmaatschappij-den-haag/
- www.monumentenzorgdenhaag.nl/monumenten/carel-van-bylandtlaan-30
- www.monumentenzorgdenhaag.nl/sporen-van-smaragd
- www.monumentenzorgdenhaag.nl/monumenten/plesmanweg-1-tm-6
- www.monumentenzorgdenhaag.nl/monumenten/lange-voorhout-6
- geschiedenismagazine.nl/elite-werd-rijk-door-oorlogen-in-de-gouden-eeuw
- cuatro.sim-cdn.nl/streekarchiefgo/uploads/de-familie-van-aerssen-van-sommelsdijck.pdf?cb=My6jVQ0R
- www.amsterdam.nl/stadsarchief/canon-amsterdam/1683-societeit-suriname/
- www.fmhaaglanden.nl/actueel/nieuws/2022/09/19/de-rijke-historie-van-het-bentinckhuis
- bkdh.nl/kunstwerken/louis-couperus/
- issuu.com/arthurtholel7965/docs/onderzoek_staat_en_slavernij/s/26566974
- mijngelderland.nl/inhoud/specials/sporen-van-slavernijverleden/leven-op-een-kasteel-plantage-eigenaar-en-rentenier-in-gendringen
- www.surinameplantages.com/archief/b/blakkreek/
- www.museumvanloon.nl/samen-verhalen-vertellen
- www.nrc.nl/nieuws/1982/03/26/vertegenwoordiging-aruba-in-den-haag-kb_000028420-a3314961?t=1711376564
- nos.nl/artikel/2425008-abn-amro-maakt-excuses-voor-slavernijverleden
- www.monumentenzorgdenhaag.nl/sporen-van-smaragd/hotel-des-indes
- www.wikitree.com/wiki/Senn_van_Basel-5
- www.trouw.nl/binnenland/een-expositie-toont-de-slavenhoudende-kant-van-belle-van-zuylen~be0c90f3/
- dehaagsetijden.nl/pagina-5/734-verstild-monument-voor-een-groot-man

Met dank aan

Prof. dr. Freek Schmidt voor zijn inbreng m.b.t. het voorplein van het Paleis Lange Voorhout

Het Lange Voorhout - Den Haag
Stedenbouwkundig en cultuurhistorisch onderzoek

in opdracht van Gemeente Den Haag

Crimson Historians & Urbanists, met medewerking van Elles Warrenaar

Rotterdam, april 2024

Delftsestraat 33
3013 AE Rotterdam, The Netherlands
(31) 10 2827724 | crimson@crimsonweb.org
www.crimsonweb.org

Crimson
HISTORIANS AND URBANISTS

Crimson

HISTORIANS AND URBANISTS